

ЗАФАР УМУРҚУЛОВ

БАДИИЙ МАТНДА
ҚИЁС ВА УНИНГ
ЛИНГВОПОЭТИКАСИ

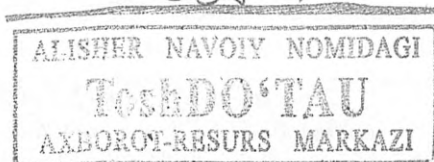

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ЗАФАР УМУРҚУЛОВ

БАДИИЙ МАТНДА
ҚИЁС ВА УНИНГ
ЛИНГВОПОЭТИКАСИ

38704

Тошкент – 2021

УЎК 821.512.133.09

КБК 83.3(5Ў)

У 52

Умурқулов, Зафар

Бадий матнда қиёс ва унинг лингвопоэтикаси [Матн]: /
З.Умурқулов. – Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2021. – 128 б.

ISBN 978-9943-7731-5-8

Монографияда қиёснинг олами билишдаги ўрни, воқеликни идрок этишдаги муҳим усул эканлиги, қиёс вужудга келишининг асослари, қиёснинг лингвопоэтик имкониятлари таҳлил қилинган. Китоб тилшунослар, илмий ходимлар, олий ўқув юрти талабалари ва бадий нутқ таҳлили билан қизиқувчи кенг китобхонларга мўлжалланган.

УЎК 821.512.133.09

КБК 83.3(5Ў)

Масъул муҳаррир:

Низомиддин Маҳмудов,

филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Дурдона Худойберганова,

филология фанлари доктори, профессор

Шоҳиста Махмараимова,

филология фанлари доктори, доцент

*Термиз давлат университети Кенгашининг 2021 йил
6 ноябрдаги 2.4.4-сон йиғилишида нашрга тавсия этилган.*

ISBN 978-9943-7731-5-8

© З.Умурқулов.

© “Muharrir nashriyoti”,

Тошкент, 2021

КИРИШ

Жаҳон тилшунослигида тил бирликларининг нутқий вазиятдаги ўрни, тил эгаларининг олам ҳақидаги билимларини намоён этувчи восита сифатида ундан фойдаланувчи шахс омили билан боғлиқ ҳолда тизимли ўрганишга алоҳида эътибор берилмоқда. Она тили таълимини ривожлантириш таълим тизимидаги муҳим масалалардан бирига айланмоқда. Тилшунослик таълими нафақат маънавият ва маърифатни юксалтиришга қаратилади, балки оламни англаш, уни идрок қилиш ва тавсиф этиш воситаси ҳамдир. Тилсиз ва тил воситаларисиз борлиқни тавсифлаб бўлмайди. Тилшунослик бўйича олиб бориладиган илмий изланишлар ва тадқиқотларнинг илмий аҳамияти тил таълимини ривожлантириш ва тилдан фойдаланиш салоҳиятини ошириш билан белгиланади.

Фанда қиёс оламни англашнинг муҳим усули сифатида баҳоланиб келинган. Тасаввур қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш – оламни билиб олишдаги муҳим восита. Борлиқни билишнинг асосий усулларида бири қиёс бўлиб, у орқали нарса-ҳодисанинг фарқли ва ўхшаш томонлари аниқланиб, баҳо берилади. Муайян белгининг бир неча предметда мавжудлиги, белгининг миқдор ва сифат жиҳатидан предметнинг қайси бирида ортиқ, кам ёки тенг эканлигини аниқлаш асосида нарса-предметлар ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилинади, асосли хулосаларга келиш имконияти яратилади. Қиёс ҳосил бўлишининг муҳим шаклларида бири аналогия бўлиб, унинг барча талабларига риоя қилган ҳолда хулоса чиқариш фанда катта кашфиётларга олиб келиши исботланган. Аналогия усули тилшуносликда ҳам тилларни, тил фактларини қиёслаб ўрганишда ва муҳим хулосалар чиқаришда кенг қўлланиладиган усулдир.

Қиёсга қадимдан аналогия асосида вужудга келадиган санъат сифатида қаралган ва бу ҳолат қиёс ва унинг лингвопоэтик хусусиятларини махсус ўрганиш тилшуносликнинг муҳим масалаларидан эканлигини кўрсатади. Шундай экан, қиёс ва унинг нутқий хусусиятларини таҳлил қилиш, қиёснинг тил тизимидаги моҳиятини баҳолаш, қиёсий ифодаларнинг нутқий жараёндаги вазифасини белгилаш, тасвирий восита сифатидаги лингвопоэтик имкониятларини аниқлаш заруриятини вужудга келтиради.

ҚИЁС ТУШУНЧАСИ. ҚИЁСНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИДАГИ ОМИЛЛАР

Қиёс – оламни идрок этишнинг муҳим усули

Қиёс – кўп қиррали фалсафий-мантиқий тушунча. У ижтимоий-лисоний характерга эга бўлиб, ўзбек тилшунослигида махсус ўрганилмаган. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да қиёсга қуйидагича изоҳ берилган: 1. Ўзаро чоғиштириш, солиштириш, таққослаш, муқояса, таққос. 2. Ўхшаш, тенг, мисл¹. Кўринадики, қиёс, асосан, шахслар, предмет ёки воқеа-ҳодиса ўртасидаги муайян белгиларни чоғиштириш, таққослаш орқали муҳим жиҳатларини аниқлаш, белгининг бошқа шундай белгига нисбатан ориқлигини, камлигини, ўхшашлигини ифодалаш асосида вужудга келади.

Д.П.Горскийнинг фикрича, лисоний фаолиятга киришувчи шахс ўзи тасвирлаши лозим бўлган объектнинг, аввало, ўзига хос белгиларини ажратади, сўнг бу белгиларни бошқа белгилар билан қиёслайди, кейинги босқичда объект ҳиссий рамзининг хотирада сақланаётган бошқа рамзлар билан ўхшаш томонлари изланади ва, ниҳоят, охирги босқичда умумлаштириш ҳаракати амалга ошади².

Қиёснинг вужудга келишидаги муҳим омиллардан бири предметнинг қандай хусусиятга эга эканлиги-

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, бешинчи жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2008. – Б. 275.

² Бу ҳақда қар.: Худойберганова Д. Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоцентриқ талқини: филол. фан. д-ри. ...дисс. – Тошкент: 2015. – Б. 104.

ни англашдир. Предметларга хос хусусият мантикий мушоҳада асосида аниқланиб, лисоний воситалар асосида баён этилади. Шундай экан, мантикий ва лисоний жиҳатдан қиёс ва қиёсий жараён ўзаро алоқадор ва бири иккинчисини тақозо этади. Зеро, қиёс кишининг объектив борлиқни мантикий асосда ҳис этиши, нарса-предмет, воқеа- ҳодисалар орасидаги ўхшаш ва ноўхшашликларни аниқлаши асосида янгича усуллар, йўллар орқали ўзи англаган, ҳис этган нарсаларни, воқеаларни талқин қилиши асосида намоён бўлади. Ана шундай ҳолатда қиёс янги ифодаларни, кутилмаган мазмун ва моҳиятларни вужудга келишини таъминлайди.

Қиёснинг вужудга келиши асосида фалсафанинг умумийлик категорияси ётади. Муайян нарса-ҳодиса билан бошқа бир нарса-ҳодисанинг бирор умумий жиҳатга эга эканлиги умумийликдир³.

“Бинобарин, нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига қиёсланиши улар ўртасидаги умумий белги асосида юзага келади. Бундай умумий томонлар ҳажмда, шаклда кўринади, ранг-тусда, маза-таъмда ва бошқа белгиларга кўра англашилиши мумкин. Белги деб предметларни бир-биридан фарқ қилувчи ҳамда уларнинг бир-бирига ўхшашлигини ифода қилувчи томонларга, хусусиятларга айтилади”⁴. Предметлар бошқа предметлар билан ўхшаш ёки ноўхшаш бўлган бир неча белгиларга эга. Белгиларнинг кўпи предметнинг мавжудлигини билдирувчи бўлиб, предмет моҳиятини англайди. Қиёслаш ёрдамида эса предметдаги мавжуд белгилар солиштирилиб, ўхшаш ва фарқли томонлар аниқланади. Бирор белгининг мавжудлиги асосида қиёсланадиган ёки қиёсланмайдиган предметлар мавжуд бўлганидек, белгини билиш, уни ўхшаш ва ноўхшаш томонларини фарқлаш, ўхшаш белгилари мавжуд бўлса, шу белгилар асосида қиёслаш жараёни ҳам мураккаб жараёндир.

³ Фалсафа (ўқув қўлланма). Э.Юсупов таҳрири остида. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 201-202.

⁴ Шарипов М., Файзихўжаева Д. Мантиқ. – Тошкент: Маърузалар матни, 2001. – Б. 71.

Фалсафада дунёни билишнинг ҳиссий ва мантиқий билиш каби кўринишлар ажратилади⁵. Ҳиссий билиш барча кишиларга хос бўлиб, предметларнинг бевосита намоён бўладиган белгиларини англашдир. Ҳиссий билишга қиёс нуқтаи назаридан ёндашилганда, предметлар ўртасидаги муайян белгининг барча кишилар томонидан бир хилда тушунилиши ва бир хилда ифодаланишидир. Масалан, қизил олмани ранг белгисига кўра барча бир хилда ҳис этади ва бир хил ифодалайди. *Яшиндан тез, тошдан қаттиқ, асалдан ширин* каби қиёсларнинг асосида ҳам ҳиссий билиш мавжуд. Мантиқий билиш одатда мантиқий хулосалар асосида синчковлик билан кузатиш натижасида нарса ва ҳодисаларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини ажратишдир. Бадиий матнларда эса қиёснинг ҳиссий ва мантиқий билиш асосида юзага келадиган кўринишлари ҳам кўплаб учрайди.

Қиёс фалсафада ва мантиқшуносликда билиш фаолиятига татбиқ қилинадиган усул бўлиб, билимларнинг шаклланиши ва ривожланишида алоҳида босқичдир. Файласуфлар таъкидлаганларидек, “билиш инсон ҳаёти ва фаолитининг муҳим элементи бўлиб, билишнинг мақсади ва вазифаси турли ҳодисаларни ўрганиш йўли билан уларнинг чуқур, турғун белгиловчи томонлари ва қирраларини, моҳиятини очиб, ҳақиқатни англаб олишдан иборат”⁶. Ҳодисаларни ўрганишда, моҳиятни очишдаги усуллардан бири нарса-ҳодисалар ва уларнинг турли белгиларини қиёслашдир. Кўринадик, инсоннинг билиш фаолиятида қиёснинг муҳим ўрни бор. Инсон борлиқни билиши, англаши асосида нарса ва ҳодисаларнинг ўзига хос алоҳида хусусиятларини, шунингдек, бир неча предметларга хос умумий ва фарқли томонларини ажратади ва уларни таърифлайди. Қиёс предметлар, нарса-ҳодисаларнинг ана шундай белгилар асосида таърифлаш орқали билишга

⁵ Фалсафа (ўқув қўлланма) Э.Юсупов таҳрири остида. – Б. 407; Шарипов М., Файзихўжаева Д. Кўрсатилган асар. – Б. 5-12.

⁶ Falsafa. M.Ahmedova tahriri ostida. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. – Б. 312.

асосланган ифода усулидир. “Таққослаш бир нарса ёки ҳодисанинг иккинчи бир нарса ёки ҳодисадан фарқли ва ўхшаш томонларини ҳамда уларнинг муносабатларини ўрганиш усули ҳисобланиши мутахассислар томонидан таъкидланган”⁷.

Проф. А.Нурмонов қиёс ҳақида фикр юритар экан, қиёснинг билиш ва билинган нарса, ҳодисани таърифлаш жараёнидаги ўрнини шундай изоҳлайди: “Оламни билишда ўрганилаётган объектни қиёслаш катта роль ўйнайди. Олдин ўрганилган объектни янги ўрганилаётган объектга қиёслаш билишнинг энг асосий усулларида биридир. Қиёслаш натижасида қиёсланаётган объектларнинг умумий ва ўзига хос жиҳатлари аниқланади”⁸.

Нарсалар муайян белгиларига кўра қиёсланганда уларга хос бирлаштирувчи ва фарқловчи хусусиятлар аниқланади. Бу хусусиятларни аниқлашда зидланиш таъмоили муҳим, чунки оддий қиёсда предметдаги белгининг иккинчисига нисбатан ортиқ ёки камлиги зидлаш асосида англанади. А.Нурмонов қайд этганидек, “зидланишлар зидланувчи аъзоларни фарқлаш учун хизмат қиладиган белгиларнигина эмас, балки ҳар икки зидланаётган аъзолар учун умумий бўлган белгини ҳам тақозо этади. Бундай белгилар “қиёслаш учун асос” бўлиб хизмат қилади”⁹. Маълумки, предметларда зидланиш учун асос бўладиган белги мавжуд бўлмаса, уларни қиёслаб ҳам бўлмайди. Зидланиш предметлардаги бир умумий белгининг бир-бирига нисбатан фарқланишидир.

Қиёсда предметлар ўртасидаги белгининг фарқланиши муҳим бўлса-да, қиёсланаётган предметлар учун умумий бўлган белгининг ўрни беқиёс. Зеро, қиёсий жараёнда предметлар бир-бирига мавжудлиги асосида эмас, бир умумий белгига эга эканлигига кўра қиёсланади, шу бел-

⁷ Туленов Ж., Ғофуров З. Фалсафа. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991. – Б. 277.

⁸ Nurmonov A. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi va metodlari. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – Б. 55-56.

⁹ Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yoʻnalishlari. – Б. 73.

гидаги сифат ўзгариши объектдаги белгиларнинг зидланиши учун асос бўлади.

Қиёс учун асос бўладиган белги камида иккита предметга тааллуқли белги бўлиб, бирининг бошқасига нисбатланиши натижасида аниқланади. Ҳолбуки, айрим предметлар учун хос бўлган мутлақ белгилар бошқа предметларда бўлмаслиги мумкин ва бундай ҳолатда предмет бошқаси билан қиёсланмайди. Предметлардаги умумий белгининг ўзаро муносабати қиёсий ифода учун асос бўладиган томонидир.

Белгилар предметларни бир-биридан фарқ қилувчи, шунингдек, предметларнинг бир-бирига ўхшашлигини акс эттирувчи белгилардан иборат бўлади¹⁰. Белгиларда мавжуд бўлган бу хусусиятлар уларни қиёслашнинг турли усулларда намоён бўлиши учун асос бўлади.

Предметлар бир-биридан фарқ қилувчи, бироқ бир хил белгилари асосида қиёсланганда, муайян белги предметнинг бирида бошқасига нисбатан ортиқ ёки камлиги ифодалашини кузатиш мумкин. Предметлар бир-бирига ўхшаш белгилар асосида қиёсланса, белгининг ҳар иккала предметда бир хиллиги ифодаланади. Масалан, *Бола азиз бўлди, ғўза боладан-да азиз бўлди.* (Т.Мурод. “Отамдан қолган далалар”) гапидаги қиёсланаётган предметлар белги даражаси жиҳатидан тенг эмас, қиёс учун асос бўлган белгининг болага нисбатан ғўзада ортиқ эканлиги акс этган. *Толларнинг кўм-кўк сочпопуклари қизларнинг майда ўрилган кокилларидай селкиллаб тушмоққа бошлади* (Чўлпон. “Кеча ва кундуз”) гапидаги қиёсланаётган предметлар сочпопук ва қизларнинг кокилларидаги шаклий белги кўлам жиҳатдан тенг бўлганлиги учун соф қиёс эмас, балки қиёс-ўхшатиш ифодаланган.

Қиёснинг оламини билишдаги моҳияти шундан иборатки, қиёсиз оламини тўла-тўқис англаб, ифодалаб бўлмайди. Олам узвлари ўзларидаги объектив белгиларига кўра ранг-баранг. Нутқий фаолият жараёнида

¹⁰ Шарипов М., Файзихўжаева Д. Кўрсатилган асар. – Б. 71.

инсон нарсa-предметдаги ана шу белгиларни англаши, объектни бир-биридан фарқлаши, уларни ўзарo солиштириши асосида оламни англайди. Нaрсa-предметларнинг моҳиятини чуқурроқ англашда уларни макондаги ўрнига кўра солиштириш, белги-хусусиятларига кўра бир-бирига таққослаш инсон характеридаги муҳим хусусиятлардан ҳисобланади ва дунёни билишга, у ҳақда хулосалар чиқаришга олиб келади.

Қиёс фикр ифодалашдаги муҳим усул сифатида қадимдан олимлар диққатини жалб этиб келган. Антик дунёнинг буюк донишманди Аристотель бу ифода усулининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикр юритар экан, ҳар қандай далиллашнинг асосида қиёс мавжудлигини, бироқ барча қиёслаш ҳам далил бўла олмаслигини баён этади¹¹. Аристотель қиёсни фигура ҳисоблаб, ушбу фигура ёрдамида вужудга келадиган ифодаларни назарий жиҳатдан асослаб, биринчи, иккинчи ва учинчи фигура-лар моҳиятини ёритиб беради¹².

Аристотель силлогизмни асословчи фикрлаш йўли билан исботланмаган ва шундай йўл билан исботлашга муҳтож бўлган ҳолатлар ҳақида бирор хулосага келиш тарзида талқин қилади¹³.

Бу билан аллома силлогизм орқали ифодаланган фикрни исботланган, далилланган фикр, ҳукм чиқариш сифатида қарайди ва фикр ифодалаш жараёнида қиёсий ифоданинг муҳим эканлигига эътиборни қаратади.

Силлогизм икки ёки ундан кўп асослардан янги хулоса чиқаришдир¹⁴. Силлогик хулоса чиқаришда асослар орасида мантикий боғлиқлик бўлиши хулосанинг муҳим шarti ҳисобланади.

Энтимема ҳам силлогизмнинг бир тури бўлиб, бирор қисми тушириб қолдирилган, қисқартирилган силлогизм-

¹¹ Аристотель. Аналитики. – Л.: Госполитиздат, 1952. – С.14.

¹² Аристотель. Аналитики. – Б. 18-23.

¹³ Арасту. Ахлоқи кабир. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2018. – Б. 226.

¹⁴ Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Логика. – Тошкент: Фан, 1984. Б. 179.

дир¹⁵. Тилшуносликда ҳам энтимема қисқарган силлогизм сифатида изоҳланади¹⁶. Силлогизмдаги хулосанинг объектив асосга эгалиги, энтимемада асослардан бирининг ифодаланмасдан қолиши хулоса чиқаришнинг бу усули билан қиёсий ифодалар орасида боғлиқлик борлигини кўрсатади.

Қиёс – жуда қадимдан Шарқ алломаларининг ҳам диққатини жалб этган ифода усули. Форобий, Абу Али Ибн Синоларнинг қиёс ҳақидага асарлари бунинг ёрқин далилидир. Бинобарин, Форобийнинг инсоннинг билиш фаолиятининг фалсафий томонларига, мантикнинг турли муаммоларига бағишланган асарлари орасида “Силлогизм шартлари китоби” (“Китоб шарият ал-қиёс”) алоҳида аҳамият касб этган.

Форобий силлогизм (қиёслаш) ҳақида фикр юритар экан, силлогизмни иккига бўлади: силлогик хулоса чиқариш ва силлогик бўлмаган (қиёсий бўлмаган) хулоса чиқариш¹⁷.

Форобий шеърий санъатлар ҳақида фикр юритар экан, қиёслар ва мулоҳазаларни ҳам бошқа турларга бўлинишини айтади. Ана шундай турларидан бири ҳақида ёзади: “Силужисмус – силлогизмга ёки унга қарам бўлган навларнинг бирига бориб тақалади, яъни “Қарам бўлган навлар” дейишимиздан кўзланган мақсадимиз истиқро – индукция ва қонунга ўхшаш нарсалар бўлиб, уларнинг мантиқи қувватида ўша қиёс – силлогизмнинг куч-қуввати бўлади¹⁸. Форобий томонидан қиёснинг шеърий санъатнинг бир тури сифатида эътироф этилиши, уни аналогия асосида вужудга келадиган санъат эканлигини таърифланиши қиёснинг қадимий ифода усулларида эканлигини кўрсатади. Абу Али Ибн Синонинг энг йирик асари “Китоб аш-шифо” тўрт қисмдан иборат. Унинг биринчи – “Мантиқ” китоби 9 бўлимдан иборат, китобнинг

¹⁵ Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Шу асар. – Б. 179.

¹⁶ Худойберганова Д. Семантические и стилистические особенности конструкций уподобления в узбекском языке: дисс. канд. филол. наук. – С. 12.

¹⁷ Форобий. Рисолалар. – Тошкент: Фан, 1975. – Б. 37.

¹⁸ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. – Тошкент: Янги асар авлоди, 2018. – Б. 159-160.

тўртинчи қисми “ал-қиёс-силлогизм”, деб номланган¹⁹.

Абу Убайд Журжоний назарий билимларни ҳаётий тажриба асосида ҳосил қилинадиган бошланғич билимлар ҳисоблаб, уларга фикрлаш йўли билан эришилишини таъкидлайди. Бундай фикрлаш жараёнини хулоса деб атайтиди ва хулосанинг уч турини кўрсатиб ўтади. Булар: қиёс (силлогизм), эстеткро (бўлақдан бутунга томон ҳукм юритиш) ва ҳадс (аналогия – ўхшатиш). Олим хулосанинг бу турларидан қиёсни хулосанинг бош тури, назарий билим ҳосил қилишнинг асосий воситаси ҳисоблайди²⁰.

Ғарб ва Шарқ алломаларининг бу фикр-мулоҳазалари қиёсни билиш жараёнининг муҳим таркибий қисми, оламни англашдаги энг қадимий усуллардан эканлигини кўрсатади.

Манбаларда қиёслаш, таққослаш инсоннинг фикр ифодалаши жараёнида муҳим, оламни англаш ва уни идрок этишдаги энг қадимий усул эканлиги қайд этилган. Е.Н.Панов солиштириш, таққослашнинг инсон ҳаётидаги муҳим жараён эканлигини қуйидагича изоҳлайди: “Дастлаб одамлар ўз фикрларини ифодалаш учун турли расмлар чизар экан, уларнинг ҳар бирини ҳаётдаги муайян предмет ёки ҳодиса билан мувофиқлаштиради”²¹. Бу билан тадқиқотчи қиёсни оламни англаш ва талқин қилишдаги муҳим ифода усули эканлигига урғу беради.

А.Абдуллаев табиат ва жамият ҳодисаларини – нарсаларни ва бошқа ҳодисаларнинг моҳиятини очишда, ўрганишда қиёслашнинг муҳим аҳамият касб этишини таъкидлайди, нарсалар, белгилар ва ҳодисалар орасидаги объектив боғланиш ўзаро ўхшашлик тафовут ёки қарама-қаршиликларни қиёслаш асосида аниқланишини айтади²².

Проф. Ш.Сафаров дунёни билиш фаолиятининг тасниф ва тавсифсиз кечмаслиги ҳақида фикр юритар экан, “таснифлаш ҳаракати – инсон билиш фаолиятининг муҳим амали-

¹⁹ Абу Али Ибн Сино – қомусий олим. Методик-библиографик қўлланма. – Тошкент, 2004. – Б 10.

²⁰ <https://oriftoilib.uz/kutubxona/jurjoni-1339-1413/?imlo=k>

²¹ Панов Е.Н. Знаки. Символы. Языки. – М.: Знание, 1983. – С.73.

²² Абдуллаев А. Кўрсатилган асар. – Б. 24.

дир, зотан, воқеликни идрок этиш ниятидаги шахс дастлаб ушбу воқеликни бошқасига қиёслайди ва унинг умумий, хусусий белгиларини топиш йўли билан маълум турга киритади”, – деб таъкидлайди²³.

Кўринадикки, қиёс олам ҳақидаги муайян тасаввурларнинг нутқий жараён орқали ифодаланишининг маҳсулидир. У инсоннинг когнитив олами билан боғлиқ равишда вужудга келади. Инсоннинг когнитив олами доимий ҳаракатда бўлиб, оламини идрок этиши, ахборотларни қабул қилиш ва шарҳлаши ўз онгли фаолиятида улардан фойдаланган ҳолда изоҳлай олиш қобилиятлари билан белгиланади. Зеро, когнитив лаёқат кишининг ахборотларни қабул қилиши уни идрок этган ҳолда изоҳлай олиш маҳоратини намоён этади. Қиёс нафақат ифода воситаси, балки ҳаётий жараённинг муҳим қисмини ташкил этувчи тафаккур тарзидир. М.Якуббекова қиёснинг ҳаётдаги ўрни ҳақида шундай ёзади: “Инсон онгидаги бир нарсага хос белги, жараён ва моҳиятни қиёс натижасида бошқа нарсада кўра олиш, тасаввур қилиш қобилияти инсоннинг ижтимоий, иқтисодий, маънавий тадрижи учун улкан имкониятлар берган²⁴.

А.Нурмонов қиёснинг ижтимоий моҳияти ҳақида “Идрокий билиш ва ҳиссий билишларни солиштириш, қиёслаш, умумлаштириш, ҳиссий билимларнинг ҳосил бўлишига асос бўлган оразлар (акциденциялар) замирида яширинган моҳиятни – жавҳарни аниқлаш орқали ҳосил қилинади”²⁵ – деб ёзади.

Манбаларда икки предмет белгилари асосидаги мувофиқликка нисбатан қиёс, таққослаш, солиштириш, ўхшатиш, менгзаш каби атамалар қўлланилиб келинган²⁶.

²³ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 4.

²⁴ Якуббекова М. Кўрсатилган диссертация. – Б. 4.

²⁵ Nurmonov A. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi va metodlari. – Б. 9.

²⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик, бешинчи жилд. – Тошкент: Ўзбек миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 275; Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – Тошкент, 2005. – Б. 636.

Солиштириш, қиёс, таққослаш – айнан бир маънода белгининг ҳар хиллигини кўрсатишда қўлланилган. Ўхшатиш, мензгаш – тенг белгининг бир хиллигини кўрсатишда қўлланилган.

Шунга кўра илмий адабиётларда қиёс (таққослаш) нинг икки усул билан ҳосил бўлиши қайд этилганини кузатиш мумкин. 1. Предмет, нарса, ҳодисалар орасидаги белги мослигини ўхшашлик тарзида англатадиган қиёс. 2. Предметлар, нарса, ҳодисалар орасидаги белгиларни кўлам жиҳатидан бир-биридан фарқлаш асосида англатадиган қиёс.

Психологияда қиёслаш (таққослаш) ақлий операция ҳисобланиб, унинг моҳияти қуйидагича ифодаланади: “Таққослаш – шундай бир операциядирки, бу операция айрим нарсалар ўртасида ўхшашликни ёки тафовутни, тенглик ёки тенгсизлик, бир хиллик ёки қарама-қаршилик борлигини аниқлашда ифодаланади”²⁷.

Психолог Э.Ғозиев таққослашни тафаккур операциясига киритади. Таққослаш – шундай бир тафаккур операциясидирки, бу операция воситаси билан объектив дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшашлиги ва бир-биридан фарқи аниқланади²⁸. Олим таққослашнинг амалий (конкрет нарсаларнинг бевосита солиштириш) ва назарий (тасаввур қилинаётган образларни ва нарсаларни онгда фикран таққослаш) каби икки йўл билан амалга ошишини кўрсатади²⁹.

Инсоннинг билиш фаолиятида (когнициясида) нарса-ҳодисаларни умумлаштириш, уларни ўзаро фарқлаш, фарқланувчи томонлари, меъёрларини илғаш ва ажратиш, шу асосда уларни баҳолаш муҳим ҳисобланади. Белгиларни аниқлаш, уларни муайян хусусиятларига кўра фарқланиши, турли предметларда кўлам жиҳатдан қай даражада эканлигини идрок этиш, изоҳлаш ва баҳолаш

²⁷ Ivanov P., Zufarov M. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2008. – Б. 189.

²⁸ Ғозиев Э. Тафаккур психологияси. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 33.

²⁹ Ғозиев Э. Кўрсатилган асар. – Б. 34.

инсоннинг когнитив олами билан боғлиқ бўлиб, тил воситалари орқали юзага чиқарилади.

Хусусийлик ва умумийлик ўртасидаги ўзаро боғлиқликни тўғри тушуниш нарса ва ҳодисаларнинг муҳим белгиларини очишга имкон беради. Зеро, алоҳидалик ва умумийлик нарса ва ҳодисалар, уларнинг бир-бирига ўхшаш ва фарқ қилувчи томонларини ифода-лайдиган категориядир³⁰.

Умумийлик категорияси нарсаларнинг келиб чиқиши жиҳатдан умумий эканлигини, уларнинг муайян хусусиятларига кўра бир хиллиги асосида ўзаро боғлиқлигини англатади. Қиёсий ифодалар асосида бирор хусусияти билан ўзаро боғлиқ бўлган шахслар, нарса-ҳодисалар чоғиштирилади ва улардаги муайян боғлиқликни ифодаловчи белгиларнинг бир хиллиги ёки аксинча, белгининг бирига нисбатан иккинчисига ортиқ ёки камлиги аниқланади ва ифода жараёнига кўчади. Шу асосда, “Сўз билан боғлиқ бўлган эркин тасаввурлаш қобилияти, шунингдек, тасаввурларни таққослаш, уларни таҳлил қилиш, нарсаларнинг умумий белгиларини ажратиш ва уларни алоҳида гуруҳларга бирлаштириш туфайли нарсаларнинг умумий жиҳатларини қайд этадиган ўзига хос тасаввурларни шакллантириш мумкин бўлади³¹. Бинобарин, инсоннинг ҳар бир ифодасида унинг ўзлиги, оламни тушуниши ва идрок этиши акс этган бўлади. Нрсаларни ўзаро қиёслаш асосида таърифлаш ҳам когнитив оламнинг маҳсули бўлиб, индивидуал хусусиятга эгаллиги билан характерланади. Шунга кўра қиёсий ифодалар ифоданинг оддий турларига нисбатан бадиий бўёқдорлиги билан ажралиб туради.

Қиёсий ифода оламни идрок этиш ва образли ифодалашнинг усулларида бири. Қиёсسىз нарса ва ҳодисаларнинг умумий ва хусусий белгиларини аниқ изоҳлаб бериш мумкин бўлмагани учун бу усул мавжуд бўлмаган тилнинг бўлиши мумкин эмас. Қиёсий ифо-

³⁰ Falsafa asoslari. Mas’ul muharrir. Q.Nazarov. – Toshkent: O’zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2005. – Б. 16.

³¹ Шу асар. – Б. 238.

далар қиёс субъекти ва қиёс эталонининг бир-бирига боғлиқ бўлган муҳим белгиларини аниқлаш асосида ҳосил бўлади. Бундай қурилмалар асосида икки предметнинг умумий белгиларига кўра қиёслаш, шунингдек, бир предметни иккинчи предмет билан таққослаш асосида улардан биридаги мавжуд белгини образли ифодалаш ётади. Шунга кўра бадиий матнларда қиёсларнинг ҳам оддий ва образли ифода шакллари учрайди.

Оддий ифодали қиёсда предметлар орасидаги белгининг биттасида бошқасига нисбатан кам ёки кўплиги, баъзан тенглик ҳолатлари ҳам ифодаланади. Масалан, *Бўри полвон зўр, Исмоил полвон ундан зўр бўлди* (Т.Мурод. “Юлдузлар мангу ёнади”) гапида қиёс белгисига кўра Исмоил полвоннинг Бўри полвондан кучлилиги ифодаланган, *Чўғ оймомо юзларидан, Оймомо юзлари чўғдан қолишмади* (Т.Мурод. “Ойдинда юрган одамлар”) гапида белгининг ортиқлиги ифодаланган. Юзнинг уятдан қизариши қизиллик белгиси асосида ёниб турган чўққа қиёсланиши, солиштирилиши асосида вужудга келган ушбу қиёсий конструкция ифоданинг фавқулоддалиги билан характерлидир. Бу ҳол шуни кўрсатадики, қиёс, гарчанд, у оддий қиёс шаклда бўлса ҳам нутқда нутқий таъсирчанликни яратадиган ифода усули бўлиб, қиёснинг лингвопоэтик табиатли ифодалигидан далолат беради.

Қиёснинг тилшунослик жиҳатидан ўрганилиши

Инсон фикрлаш орқали нарсалар ҳақида муайян мулоҳазаларга келади, ўз фикрларини баён қилиш жараёнида қиёслаш-таққослашга мурожаат қилиши шубҳасиз. Чунки қиёс оламни англашда муҳим аҳамиятга эга бўлган ифода усули ҳисобланади.

Назарий адабиётларда қиёсга оламни билишнинг муҳим усулларида бири сифатида қаралиб, ҳаётда ифоданинг бу усулидан кенг миқёсда фойдаланилганлиги қайд этилади. Дарҳақиқат, қиёс ҳаётда ва таълим жараёнида кенг қўлланилиб келинган ифода усулларидадир.

Тарих атамалари луғатида кўрсатилишича, “қиёс (араб.) – шариатда қўлланиладиган усулларида бири. Қ.да дастлабки уч манба – Куръон, Сунна ва Ижмоъда берилмаган бирор ҳуқуқий масала улардаги шунга ўхшаш масалага таққослаш йўли билан шарҳ этилган. Қ. фикҳлар ҳуқуқини кенгайтириб, шариатни турмушнинг турли томонларига татбиқ этишга имконият берган”³².

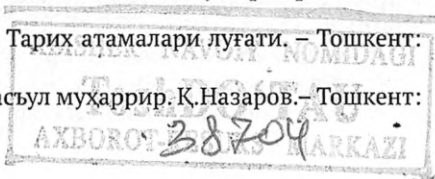
Қиёснинг ифода усули сифатида аҳамияти унинг моҳияти билан белгиланади. Моҳиятан қиёс объект белгисининг ботиний томонларини баҳолаш, унга муносабат билдириш асосида моделлаштиришдан иборат бўлади. Бу жараёнда “қиёслаш нарса ва ҳодисаларни умумий ўхшаш ва фарқли белгиларини ўзаро солиштириш орқали нарса ва ҳодисаларни муайян белги ва хусусиятларини туркумлаштириш ва бир тизимга солиш”³³ дан иборат бўлади.

Қиёсга ифоданинг муҳим воситаси сифатида кенг эътибор берилган, қиёсий ифода асосида вужудга келадиган тасвирий воситалар ўхшатиш, метафора, эпитетлар ҳақида кўплаб тадқиқотлар олиб борилган бўлса-да, соф қиёс, унинг ифода асоси, қиёснинг лингвистик моҳияти, қиёснинг тил тизимида тутган ўрни ва лингвопоэтик хусусиятлари махсус ўрганилмаган.

Қиёснинг моҳияти ва нутқий жараёндаги вазифаларини боғланган қўшма гап материаллари асосида академик Ғ.Абдурахмонов таҳлил қилган. Олим боғланган қўшма гапларни ташкил этган содда гапларда алоқа муносабатлари ифодаланилишини беш турга ажратиб, қиёслаш муносабатини етакчи муносабат сифатида алоҳида ажратиб таҳлил қилади. Содда гаплар мазмун жиҳатидан бир-бирига қиёсланар экан, ундан кўзда тутиладиган мақсад олим томонидан қуйидагича изоҳланади: “Маълум воқеа, ҳодиса, белги хусусиятларни бир-бирига қиёслашдан мақсад улар орасидаги

³² Исмоилов М., Шаропов А. Тарих атамалари луғати. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б. 527.

³³ Фалсафа қомусий луғат. Масъул муҳаррир. Қ.Назаров. – Тошкент: Шарқ, 2004. – Б 478.

фарқни аниқлаш ёки уларни зид қўйиш, бир-бирига номувофиқ эканини кўрсатишдир”³⁴. Олим қиёслаш муносабатли боғланган қўшма гаплар таҳлилида қиёслаш муносабатини ифодаловчи воситалар, бу воситаларнинг ўзига хос хусусиятларга эгаллиги, ҳар бир восита маълум мазмун муносабатларини ифодалаш, қўлланиш даражасига кўра фарқланишини фактик материаллар асосида кўрсатиб беради. Тадқиқотчи томонидан бўлса, эса боғловчилари иштирок этган гапларда қиёслаш муносабати устунлиги, шунингдек, зидлаш муносабати ҳам мавжудлиги бу муносабатлар зидлов боғловчилари ва юкламалар орқали ҳам ифодаланиши, юкламалар ёрдамида тузилган қўшма гапларда қиёслашга нисбатан зидлаш муносабати ортиқлиги таъкидлаб ўтилган³⁵.

Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар мазмун, тузилиши, кесимнинг ифодаланиши жиҳатдан таҳлил қилиниб, қиёснинг боғланган қўшма гапларнинг тузилиши ва гаплардан англашиладиган муносабатларнинг вужудга келишидаги ўрни ҳақида мулоҳазалар билдирилган.

Проф. Н.Маҳмудов қиёс, унинг табиати, моҳияти, қиёснинг турлари, қиёсий конструкциялар ҳақида, қиёсий содда гапларнинг семантикаси ва синтаксиси масалаларини ёритишда батафсил маълумот беради. Тадқиқотда қиёс логик категория сифатида баҳоланар экан, қиёсий конструкцияларнинг семантик структурасида қиёс акс этиши, бундай конструкциялар дунё тилларининг барчасида мавжудлиги қайд этилади³⁶.

Олимнинг таъкидлашича, қиёснинг турлари қиёслашнинг характери билан боғлиқ, зотан, қиёс характер эътибори билан бир хил эмас. Қиёснинг характериға кўра ҳар хиллигини олим қовун асалдай ширин ва қовун асалдан ширин қиёсий конструкциялари асосида асослайди ва биринчи конструкциядаги қиёснинг асосида ўхшашлик бел-

³⁴ Абдурахмонов Ғ. Кўрсатилган асар. – Б. 24.

³⁵ Абдурахмонов Ғ. Шу асар. – Б. 26.

³⁶ Маҳмудов Н. Кўрсатилган асар. – Б. 65.

гиси, иккинчи конструкцияда фарқлаш белгиси мавжудлигини кўрсатади. Шу хусусиятларга кўра олим ўзбек тилидаги қиёсий конструкцияларни ўхшатиш конструкциялар ва соф қиёсий конструкциялар каби турларга ажратиб, ўхшатиш асосидаги конструкцияларни ўхшатиш конструкцияли қиёслар, фарқлаш асосидаги қиёсий конструкцияларни соф қиёсий конструкциялар сифатида умумлаштиради³⁷.

Н.Маҳмудов қиёснинг муҳим таркибий унсурлари сифатида қиёс эталони, қиёс субъекти ва қиёс асосини ажратади. Қиёс ифодаланишида шу уч унсур муҳимлигини кўрсатар экан, чиқиш келишигидаги сўзни қиёс эталони, бош келишиқдаги сўзни қиёс субъекти, сифат, равиш ёки феълни эса қиёс асоси вазифаларини бажаришини, чиқиш келишиги қўшимчаси -дан қиёснинг формал кўрсаткичи эканлигини таъкидлайди³⁸.

Олим соф қиёсий содда гапларнинг семантик структурасини таҳлил қилар экан, қиёслаш учун асос бўладиган белги ҳар иккала объект учун умумийлигини, натижада қиёсланаётган объектлардаги алоқа ўта зич, мустаҳкам бўлишини кўрсатади.

Тадқиқотда қиёс асосининг ифодасидан келиб чиқилган ҳолда соф қиёсий содда гапларнинг икки тури ажратилади. Қиёс асоси сифат ва равиш туркумидаги сўз билан ифодаланадиган соф қиёсий содда гаплар ва қиёс асоси феъл туркумидаги сўз билан ифодаланадиган соф қиёсий содда гаплар. Олим қиёс асоси феъл туркумидаги сўз билан ифодаланган гапларда феълнинг сифат ёки равиш туркумидаги сўз билан бирга келишини кўрсатади³⁹. Бу билан қиёснинг, асосан, белги билдирувчи сўзлар асосида ҳосил бўлиши ва бундай сўзларнинг кесим ўрнида келишини кўрсатиш орқали қиёс ифодаловчи сўзнинг нутқ жараёнида ўзига хос ўринга эга эканлиги изоҳланади.

А.Абдуллаев қиёс муносабатли гаплар ҳақида фикр юритиш жараёнида қиёснинг тилда бир қатор оппози-

³⁷ Маҳмудов Н. Шу асар. – Б. 68-69.

³⁸ Маҳмудов Н. Шу асар. – Б. 70-71.

³⁹ Маҳмудов Н. Шу асар. – Б. 74.

тив хусусиятларга эга бўлган махсус логик-грамматик категория эканлигини қайд этади. Мазкур тадқиқотда қиёслаш ўз ичига ўхшатиш, таққослаш (қарама-қарши қўйиш), зидлаш, тенглаштириш каби ҳодисаларни бирлаштирувчи тушунча сифатида изоҳланади. Қиёсий ифодалар қўлланилишида иккита мақсад кўзда тутилгани, шу мақсадлардан келиб чиқилган ҳолда тилда турли қиёсий методлар мавжудлиги қуйидагича тавсифланади. Қиёсий ифоданинг биринчи хили предмет, белги, ҳодисаларни ўзаро бетараф муносабатлар асосида кўрсатиш, иккинчиси шу маъноларни бўрттириб, кучайтириб субъектив муносабат асосида ифодалаш, иккинчи ҳолатдан мақсад фикрининг эффективлик (эмоционал ва экспрессивлик) билан ифода этилишидир⁴⁰.

Қиёс ва қиёсий ифодаларга жиддий эътибор берган олимлардан бири проф. А.Нурмоновдир. Олим қиёсни оламни билиш, уни идрок этишнинг муҳим воситаларидан бири, онтологик табиатга эга бўлган ифода усули деб ҳисоблайди. А.Нурмонов эмпирик билиш жараёнида қиёснинг аҳамиятини таъкидлар экан, “Ҳар қандай шахс янги ўрганилаётган объектни олдин ўрганилган объектга қиёслайди. Улар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли томонларни аниқлайди”⁴¹ деб ёзади. Олим бу жараён натижасида объектни бошқа объект билан ўхшаш белгилари асосида уларни синфларга бирлаштиришини, фарқли белгилари асосида объектнинг ўзига хос хусусиятларга эга эканлиги белгиланишини қайд этиб ўтади⁴². Бу билан олим қиёс ва ўхшатиш айнан бир нарса эмаслигини, улар ўртасидаги ўхшаш белгилар асосида ўхшатиш, фарқли белгилар асосида қиёс вужудга келишини, бироқ бу ҳар икки ифода асоси қиёсдан иборат эканлигини кўрсатади.

А.Нурмонов қиёснинг барча жабҳаларда кенг қўламда қўлланиладиган ифода усули эканлигини хулоса чиқариш

⁴⁰ Абдуллаев А. Кўрсатилган асар. – Б. 25-26.

⁴¹ Нурмонов А. Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. 37.

⁴² Нурмонов А. Шу асар. – Б. 37.

жараёнида ҳам қиёсдан фойдаланилиш асосида акс этти-
ради.

Масалан, “*Ҳар қандай мева инсон учун фойдали* гапидан англашилган ҳукм олдиндан маълум, энди “олма – мева” де-
ган ҳукмни олдинги ҳукмга қиёслаш асосида учинчи ҳукм
келиб чиқади. *Олма – инсон учун фойдали*. Ана шу қиёслаш
асосида чиқарилган ҳукм хулоса бўлади”⁴³.

Қўринадики, олим ўз тадқиқотларида ифоданинг ўзига
хос усули сифатида қиёслашга алоҳида эътибор билан
қараган. Унга билиш жараёнидаги асосий восита сифати-
да ёндашиб, қиёслашнинг ҳаётдаги ва таълим жараёнида-
ги муҳим ўрнини алоҳида таъкидлаб ўтган.

Қиёслаш дунёни билиш, воқеликни идрок этишдаги
муҳим усул эканлиги Ш.Сафаров тадқиқотларида ҳам ўз
ифодасини топган. Ш.Сафаров умумлаштириш, предмет-
ларнинг сифатий хусусиятлари ҳақидаги маълумотларни
муҷассамлаштирган ҳолда концептуал қолиплар восита-
сида идрок этишни когнитив фаолиятнинг самараси си-
фатида баҳолар экан, лисоний тафаккур фаолиятининг
когнитив босқичидан лисоний воқеланиш босқичига
ўтишда анализ, синтез амаллари қаторида қиёслашнинг
ҳам муҳим ўрни борлигини таъкидлайди⁴⁴. Олимнинг эъ-
тирофича, бу амаллар ёрдамида умумийлик ва хусусийлик
фарқланади, натижада ўрганилаётган объектнинг алоҳида
белгилари ажратилади.

Ш.Сафаров қиёслаш ҳаракати бирор бир субъектни
референт билан солиштиришдан иборат деган қарашдан
келиб чиққан ҳолда қиёслашда намуна ёки эталон хизма-
тини ўтайдиган референтнинг фарқловчи хусусияти тур-
ли сабаб ва манбаларга эгаллигини, бу сабаблардан бири
дунёнинг, воқеликнинг тузилиши билан боғлиқлигини
таъкидлайди⁴⁵.

Қиёс референти – қиёслаш учун муҳим бўлган муайян
белги-хусусиятларига кўра қиёсланаётган объектга на-

⁴³ Нурмонов А. Шу асар. – Б. 38.

⁴⁴ Сафаров Ш. Прагматингвистика. – Б. 165.

⁴⁵ Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Б. 55-56.

муна бўлиши учун умумий хусусиятларга эга бўлиши, шу умумий хусусиятлар доирасида фарқловчи белгиларнинг мавжудлигига асосланиши лозим. Қиёс кўпгина лингвистик ифодаларнинг асоси, жумладан, баҳо категориясининг ҳам асоси эканлиги Ғ.Қамбаров томонидан таъкидлаб ўтилган: “Нисбатлаш ўзаро қиёсдан келиб чиқади. Қиёслаш сўзловчи ва тингловчининг умумий билиш ҳазинаси, савияси ҳамда бошқа қатор омилларга боғлиқ ҳолда амалга оширилади”⁴⁶. Тадқиқотчи қиёснинг вужудга келишида кишининг савияси муҳим эканлигини, шунга кўра баҳонинг нисбий эканлигини таъкидлайди.

Қиёслаш ҳаётий жараённинг муҳим қисмини ташкил қилади ва ҳаётдаги барча нарсалар қиёслаш учун асос бўла олади. Турли нарсалар қиёсланаётганда, қиёс учун асос қиёсланаётган объектларнинг муҳим хусусиятларидан келиб чиқади. Масалан, ҳайвонлар ўзаро қиёсланадиган бўлса, табиатда ва уйда яшаш эталонларига кўра ёввойи ҳайвонлар ва уй ҳайвонлари ёки нима билан озиқланишига кўра гўштхўр ҳайвонлар ва ўтхўр ҳайвонлар каби гуруҳларга ажратилади. Кўринадик, ҳайвонларнинг ҳайвонлик умумий белгиси билан биргаликда бир-биридан фарқловчи ўзига хос белгилари ҳам мавжуд бўлиб, айнан шу белгилар – алоҳида хусусиятлари қиёслаш учун асос вазифасини ўтайди. Қиёслаш учун асос бўладиган бундай белгилар объектнинг ҳажмида, рангида, шакл-кўринишида, хуллас, барча ўзига хос хусусиятларида мавжуд бўлади.

Бу ҳолат қиёснинг нафақат моҳият нуқтаи назаридан, балки шаклий жиҳатдан ҳам ранг-баранг эканлигидан далолат беради ва қиёсий конструкцияларнинг вужудга келишидаги омиллар ифоданинг бу турини жамият ҳаётида, инсоннинг онгли фаолиятида тутадиган ўрни, матннинг эстетик-таъсирчанлигини таъминлаш хусусиятларининг ўрганилиши муҳим масалалардан эканлигини кўрсатади.

Тил ва нутқ бир-бири билан чамбарчас боғлиқ, бири иккинчисини тўлдириб боровчи ҳодисалар. Кўплаб тил воқеалари дастлаб нутқнинг бирор шаклида вужудга келиб,

⁴⁶ Қамбаров Ғ. Кўрсатилган диссертация. – Б. 27.

кейинчалик тилнинг луғат таркибига кириб боради. Уларнинг узвий боғлиқлиги тилнинг алоқа қуроли, нутқнинг эса шу қуролдан фойдаланиш усули эканлигида ёрқин намоён бўлади.

Нутқ муайян тилдан фойдаланувчиларнинг шу тил орқали мулоқот шакли, тилнинг чексиз имкониятларини намоён бўлиши бўлиб, ифода кўламининг кенглиги, ранг-баранглиги билан тилдан фарқланади.

Ифода воситаларининг муҳим шаклларида бўлган қиёсий ифодалар ҳам, асосан, нутқда намоён бўлади ва кўпинча, нутққа хослигича қолади. Шунингдек, қиёсий қурилмаларнинг баъзилари тилнинг луғат захирасига ҳам ўтиб қолади. Бу ҳолат проф. Н.Маҳмудов томонидан шундай изоҳланган: “Айтиш мумкинки, турғун ўхшатишлар тил системасидаги фразеологик ибораларнинг алоҳида ўзига хос бир гуруҳини ташкил этади ва улар айтарли тайёр ҳолда нутққа олиб кирилади”⁴⁷. Дарҳақиқат, олим тайёр бирликлар сифатида қўлланилиб келинаётган *томдан тараша тушгандай, ёғ тушса ялагудек, кўнгли тоғдай кўтарилмоқ* каби турғун ўхшатишлар, *булутдай, гулдай, гумбаздай, девдай, муздай* каби турғун ўхшатиш эталонларини ўзбек тили луғат таркибидан аллақачон жой олганини таъкидлаб ўтади⁴⁸. Қиёснинг муҳим шаклларида бири соф қиёслар ҳақида ҳам ушбу фикрни татбиқ қилиш жоиздир. *Зеро, пахтадан майин, тошдан қаттиқ, асалдан ширин* каби умумтил учун хосланган белгининг ортиқчилигини ифодаловчи қиёслар тез-тез қўлланилиб турилса-да, қиёсий ифодаларнинг асосий қисмини муайян матн жараёнида яратилганини кузатиш мумкин.

Нутқ сўзловчи шахси билан боғлиқ жараён. У алоҳидалик белгиларига эга бўлиб, фалсафанинг умумийлик ва хусусийлик категорияси нуқтаи назаридан хусусий. Ҳар бир шахс нутқи унинг ўзига хос индивидуал томони бўлиб, шахснинг борлиқни идрок этиши, тушуниши, шу

⁴⁷ Маҳмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти, 2011. – №3. – Б. 22.

⁴⁸ Маҳмудов Н. Шу мақола. – Б. 23.

ҳолатни тил воситаларидан фойдаланиш маҳорати асосида изоҳлай олиши билан боғлиқ ҳолда юзага келади. Ҳар бир шахс нутқи шахснинг оламини идрок этиши, олам узвларига бўлган муносабатини акс эттириб, нутқий жараённинг муҳим қисмини ташкил этади. Ҳар қандай шахснинг муайян нарсани ўз билганича ифодалаш, унинг нарсага муносабати бўлиб, ифодада индивидуаллик намоён бўлади, яъни ҳар бир шахс нарса-предметлар ҳақида ўз қараши бўйича ҳукм чиқаради. Бу эса бир хилдаги нарса, ҳолат ҳақида турлича фикрлар билдирилишига олиб келади.

Қиёс ана шундай индивидуал қўлланилишига асосланган ифода усули, борлиқдаги нарса-ҳодисаларни муайян белгилари асосида индивидуал баҳолашдан ҳосил бўлади ва кўпинча шу нутққа хослигича қолади. Масалан, *Саратон болалардан сариқ бўлади, болалар саратондан-да сариқ бўлади* (Т.Мурод. "Отамдан қолган далалар") гапида кишиларни рангини кун иссиғида сап-сариқ бўлиб товланадиган саратонга қиёслаш ижодкорнинг нарсадаги муайян қиёсий белгини ҳис этиш ва ифодалаш маҳорати билан боғлиқ бўлиб, шу нутққа хослигича қолган. Бунини ўзига хос оригинал топилма, деб баҳоласа бўлади. Ушбу гапда қиёсланаётган предметлар орасидаги муайян қиёсий белги ҳамма учун англанадиган белги бўлмагани учун тилда ўз ифодасига эга эмас. Кўринадики, қиёс ҳам бошқа кўпгина нутқий ҳодисалар сингари сўзловчининг тилдан фойдаланиш қобилиятининг намунаси сифатида ҳосил бўлади. Бу ҳолатда қиёсга нутқий ҳодиса сифатида ёндашиб, нутқ жараёнидаги қимматини ўрганиш мақсадга мувофиқлигини кўрсатади.

Қиёс ва унинг ифода асоси

Қиёс сўзловчининг баён этилаётган объектга, унинг бирор томонига муносабатини ифода этувчи восита бўлиб, мантиқий-лисоний ҳодисадир. Қиёс муносабати билан ифодаланаётган тушунча аналогик маъно орқали юзага чиқади ва турли воситалар асосида шаклланади. "Аналогия предметларнинг ўхшаш хоссаларига асосланиб, хулоса чиқариш бўлиб, унга кўра икки предмет ўхшаш белгилари

орқали қиёсланади”⁴⁹. Зеро, инсон ўзини қуршаб турган олам узвларини сезги органлари ёрдамида ҳис қилади, бошқаларига солиштиради, фарқли ва ўхшаш белгиларини аниқлайди, сўнгра муайян хулосага келади⁵⁰.

Кишининг олам ҳақидаги фикрларини ифода этишида қиёснинг муҳим ифода воситаси сифатидаги ўрни беқиёсдир. Қиёснинг ифодаланишида қиёсланадиган икки шахс, предмет ёки воқеа-ҳодиса ва уларга хос белги-хусусиятлар иштирок этади. Қиёслаш нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига мос келадиган белгиларини солиштириш, чоғиштириш асосида белгиланади. Чунки қиёс учун ўзаро қиёсланувчи предметлар ва қиёсий белгилар ажратилиши, умумлаштирилиши, умумий хусусиятлар аниқланиши лозим. Қиёснинг моҳияти ҳақида проф. Н.Маҳмудов қуйидагиларни таъкидлаб ўтади. “...Айтиш мумкинки, инсоннинг дунёни билишида ўхшатиш-қиёслаш бениҳоя катта ўрин тутади. Икки ёки ундан ортиқ предмет ёки тушунчани ўхшаш ёки фарқли жиҳатларини аниқлаш мақсадида қиёслаш, таққослаш ташқи дунёни билишнинг энг кенг тарқалган мантиқий усулларида бири сифатида инсон фаолиятининг деярли барча соҳаларида кузатилади”⁵¹.

Нарса ва ҳодисаларнинг муҳим белгисини алоҳида ажратиб таърифлаш учун қўлланиладиган қиёснинг ҳосил бўлиши асосида иккита предмет иштирок этади. Қиёснинг асоси қиёсланувчи нарса ва ҳодисаларнинг қиёслаш учун муштарак белгиларининг мавжудлиги, шу белгилар ўртасидаги боғлиқликнинг ҳис эта олишидир. Фикрнинг қиёслаш орқали ифодаланиши нутқнинг барча шаклларида учрайди. Бу ҳолат қиёсни тилнинг ифода усули сифатида кенг тарқалган шаклларида бири эканлигини кўрсатади. Бироқ маълумки, қиёс тилнинг фақат мантиқий фаолиятигина эмас, балки образли таъсирчанлигини, бадиий-эстетик моҳиятини намоён этувчи ифода воситаси ҳамдир. Қиёснинг тил тизимида тутган ўрни

⁴⁹ Шарипов М., Файзихўжаева Д. Кўрсатилган асар. – Б. 183.

⁵⁰ Nurmonov A. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi va metodlari. – Б. 7.

⁵¹ Маҳмудов Н. Кўрсатилган асар. – Б. 19.

кўпинча ана шу жиҳатлари билан боғлиқ ва у қиёс асосида вужудга келадиган тасвирий воситалар: ўхшатиш, метафора, эпитет, шунингдек, халқ мақоллари, ҳикматли сўзлар шаклида ўз моҳиятини намоён этади.

Барча тил унсурларидан нутқнинг бадиий бўёқдорлигини таъминлаш талаб қилинмайди, зеро тилдаги ифода усуллари нутқ жараёнидаги вазифаси фақат бадиийликдан иборат бўлиб қолмайди. Бироқ қиёс асосида вужудга келадиган ифода воситаларининг асосий қисми бадиий-эстетик характерга эга бўлиб, тил бирликларининг лингвопоэтик моҳиятини ошириш хусусиятига эга бўлади.

Қиёсий ифода асосида вужудга келадиган тасвирий ифодалардан бири – фарқлаш ҳақида фикр юритар экан, М.Йўлдошев, “Ўхшатиш ҳам қиёсга асосланади, бироқ ўхшатишда интеграл белгилар идрок қилинади. Фарқлашда қиёс асносида ўртага чиқадиган фундаментал тафовутни аниқлаш назарда тутилади”⁵², – деб ёзади. Кўринадики, қиёс-ўхшатишларда предметдаги белгининг айнан ўхшашлиги ифодаланади ва белгининг миқдорийлик кўлами ўз ифодасига эга бўлмайди.

Соф қиёс қиёснинг оддий шакли бўлиб, нутқий вазифаси нуқтаи назаридан номинативлик, ахборот берувчилик характерида бўлса-да, муайян белгининг бошқасига нисбатан қандай даражада эканлигини ифодаланиши унинг моҳиятини белгилайди ва тилнинг ифода тизимида ўзига хос усул эканлигини кўрсатади.

Қиёс-ўхшатиш соф қиёслардан нафақат бадиий-эстетик вазифаси нуқтаи назаридан, балки ифода асоси билан ҳам фарқланади. Қиёс-ўхшатишларнинг вужудга келишида объектнинг бир-бирига мос келадиган белгиларининг таърифланиши муҳим асос бўлади. Соф қиёслар предметлар ўртасидаги ўхшаш белгиларнинг солиштирилиши натижасида, шунингдек, нарса, ҳодисанинг ўхшаш белгиларини таққосланиши асосида ҳосил бўлади. Масалан: *Улоқни*

⁵² Yo'ldoshev M., Isaqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2010. – Б. 58.

қораликка бир марта олиб бориб ташлаш, тўдадан уч марта улоқ айиришдан зиёд! (Т.Мурод “От кишнаган оқшом”) Ушбу гапда ифодаланган қиёснинг асосида икки воқеа-ҳодиса ётибди. Қиёслаш учун асос бўлган белги ортиқ-камлик (зиёд) дан иборат бўлиб, белги таққосланган. Иккинчи воқеа-ҳодиса – тўдадан уч марта улоқ айириш қиёс учун эталон ҳисобланади. Чунки бажариладиган ишнинг мушкуллиги нуқтаи назаридан олдинги ҳаракат – улоқни қораликка олиб бориб ташлаш кейинги ҳаракатга нисбатан қийинлиги ва қиёс учун субъектдир. Тошдан-да оғир сукунат бўлди, азадан-да қайғули сукунат бўлди (Т.Мурод “Ойдинда юрган одамлар”) гапида қиёсланаётган объектлар тош ва сукунат, аза ва сукунат бўлиб, сукунатдаги оғирлик ва қайғуилик белгиси тош ва азадагидан ортиқлиги ўз ифодасини топган. Соф қиёсда субъект ва эталон белгисининг ортиқ ёки камлиги ифодаланса, қиёс-ўхшатишда эса предметлар ўртасидаги белгининг бир хиллиги ифодаланади. Кўзлари одамни зўрға кўрадиган қисик. Лекин кўнгиллари дарёдай кенг. (Ш.Холмирзаев. “Юр, тоғларга кетамиз”) Мазкур гапдаги кўнгиллари дарёдай кенг қиёсининг асосида ўхшатиш мавжуд ва ундаги ўхшатилаётган белгиларнинг бир-бирига тенг эканлигини кузатиш мумкин. Бу ҳол қиёсий ифода белгиларнинг ортиқ ёки камлик, тенглиги бошқа белгига нисбат берилиши, бошқа предметга ёки белгига қиёсан олиниши асосида шаклланадиган ифода усули эканлигини кўрсатади.

Қиёсга бадиий матннинг бир узви сифатида қаралганда, унинг бадиий-эстетик сифати баҳоланиши, лингвопоэтик хусусиятлари изоҳланиши, бадиий нутқда тутадиган ўрни алоҳида кўрсатилиши лозим бўлади. Зеро, нарса ва ҳодисалар қиёсланганда, улардаги белги оддий белги сифатида кўрсатилмайди, белгининг даражалари аниқлаштирилади, таққосланаётган предметларнинг муҳим хусусиятларига баҳо берилади, чоғиштириш жараёнида бадиий-бўёқдорлик ифодаланади ва нутқнинг таъсирчанлиги таъминланади.

Қиёс нозик дид билан кузатишлар, чуқур мушоҳада этиш ва билиб олинган деталлар асосида нарса ва ҳодисаларнинг умумий жиҳатларини аниқ баён этиш асосида вужудга кела-

ди. Бадиий матнларда қиёсий конструкцияларнинг (гапларнинг) вужудга келишида ҳар хил тил воситалари иштирок этиб, ранг-баранг қиёсий шаклларни вужудга келтиради. Масалан, *Анови тепалик яшилу наригиси ундан ҳам яшилроқ бўлиб туюлди.* (Ш.Холмирзаев. “Юр, тоғларга кетамиз”) гапидаги қиёс асосида ҳам муайян белгининг бошқа шундай белгидан ортиқлиги -дан қўшимчаси орқали ифодаланган.

Қиёс аслида номинатив вазифа бажарувчи ифода усуллардан бири, бироқ бадиий матнларда образли қиёсларни ҳам учратиш мумкинки, бу қиёснинг бадиий-эстетик қимматга эга бўлган ифода усули эканлигини кўрсатади. Масалан, *Ёруғ оламда муҳаббатдан кучлироқ нарса йўқ* (Т.Малик. “Девона”) гапидаги қиёс ифода жиҳатидан оригиналлиги билан характерланади. Бу ифоданинг характерли томони қиёс компонентлари орасида белгининг мантиқий асосда ифодаланишидир. Чунки қиёсда, асосан, ҳар иккала предметларга хос бўлган бирор белгининг нисбатланиши, бирига қараганда иккинчисида бошқачалигини ифодаланиши асосий омил ҳисобланади.

Қиёснинг ифода усули сифатидаги муҳим хусусиятларидан бири хотирада ўрнашиб қоладиган манзаралар, образлар яратилишидадир. Масалан, *“Ойна кўрсатар” бари-дан завқли бўлди, бари-дан гаштли бўлди.* (Т.Мурод “Ойдинда юрган одамлар”) Ушбу гап қиёсида халқимиз учун хос бўлган удумлардан бирининг бошқаларига нисбатан юқори даражада, қизиқарли бўлганлигини ифодалаш орқали киши кўз ўнгида ўша манзаралар гавдалантирилади. Бу ҳолат қиёсий ифодалар бадиий ифоданинг муҳим шакллари-дан бири сифатида бадиий-эстетик қимматга эга бўлган усуллардан эканлигидан далолат беради.

Умуман, қиёс ифода усуллари-дан бири бўлиб, кишиларнинг нарса ва ҳодисаларни яққол акс эттириши, эшитувчига бутун моҳияти билан англатиш эҳтиёжи натижасида вужудга келади. Қиёс орқали ифодаланган нарса, ҳодиса ҳақида кишида аниқ тушунча, тасаввур ҳосил бўлади. Предметлар учун хос бўлган хусусий белгилар асосида умумий белгиларнинг ҳам мавжудлиги намоён бўлади.

Қиёс бадиий матндаги муҳим лингвопоэтик восита сифатида

Тил воситаларининг лингвопоэтик табиатини таҳлил қилиш тилшуносликнинг эътиборга молик масалаларидан биридир. Шу боисдан кейинги йиллар ўзбек тилшунослигида лингвопоэтик таҳлил асосидаги бир қатор тадқиқотлар майдонга келди. Бадиий асар тили ва услуби, поэтика масалалари асосчиларидан бири акад. В.В.Виноградовнинг таъкидлашича, бадиий матн таҳлилида лингвистик, эстетик, адабиётшунослик нуқтаи назаридан ёндашув бирлашиб кетиш лозим⁵³. Ана шундагина матннинг лингвопоэтик табиатини ёрқин гавдалантириш имкони вужудга келади.

Лингвопоэтика атамаси поэзия тилини тадқиқ қилиш асосида пайдо бўлган. Лингвопоэтика филологиянинг бадиий адабиёт тилини тадқиқ қилувчи соҳаси, унинг объекти бадиий адабиёт тили, муҳим масалаларидан бири поэзия тилини ўрганишдир⁵⁴.

В.П.Григорьев лингвопоэтикага поэзия тилини ўрганувчи соҳа сифатида қарар экан, унинг қўлланиш доирасини фақат поэзия билан чегаралаб қўймайди. Тадқиқотчи лингвопоэтикани поэзиянинг муҳим қисми сифатида изоҳлар экан, сўз поэтикаси ҳар қандай тилдан фойдаланувчиларнинг ўз нутқида, аввало, бадиий нутқда, хусусан, шеърий нутқда билан фойдаланишда акс этишини таъкидлайди⁵⁵.

Лингвопоэтика атамаси, асосан, шеърий нутққа нисбатан қўлланилиб келинган бўлса-да, поэзия тили тушунчасига нисбатан кенг, тил воситаларининг нутқ жараёнида муҳим аҳамият касб этиши лингвопоэтик таҳлил учун асос бўла олади. Матнда, айниқса, бадиий матнда учрайдиган ҳар қандай сўз қўлланилишига кўра лингвопоэтик моҳият касб эта олади. Шу боис, “лингвистик по-

⁵³ Виноградов В.В. Проблемы русской стилистика. – М.: Высшая школа, 1981. – С. 169.

⁵⁴ Григорьев В.П. Поэтика слова. – М.: Наука. – Б. 58-59.

⁵⁵ Григорьев В.П. Кўрсатилган асар. – Б. 12.

этика” атамаси тилнинг эстетик вазифаларининг барча жиҳатларини қамраб олади ва унга боғлиқ зарур лингвистик алоқаларни ўрганади. Ҳар қандай сўз поэтик нутқда уч турдаги: лексик-грамматик (кенг маънода), умумуслубий ва лингвопоэтик таҳлил учун объект бўла олади”⁵⁶.

В.П.Григорьев лингвистик поэтиканинг филологиянинг мустақил соҳаси сифатида поэзия тилининг барча хусусиятларини намоён қилиш вазифасини бажарса-да, бошқа соҳалари билан чамбарчас боғлиқлигини таъкидлаб, эстетик таъсир этувчи барча тил бирликларини таҳлили лингвопоэтиканинг вазифаси эканлигини кўрсатади⁵⁷. Маълумки, матн муайян мақсадни кўзлаган ҳолда вужудга келади ва матн тузувчининг тил воситалари ва тасвирий ифодаларнинг танлаши асосида шаклланади. Матннинг эстетик вазифасини бажариш учун хизмат қиладиган ҳар қандай тил бирлиги қабул қилувчига бадиий таъсир этади ва лингвопоэтик аҳамият касб этади. Тил воситаларининг ана шундай таъсирчанлик, эстетик кўламдорлик хусусиятларини ўрганишда лингвопоэтик таҳлилдан фойдаланиб келинмоқда.

Е.А.Некрасова тадқиқотнинг лингвопоэтик аспекти муайян тил ҳодисаларининг поэтик матндаги функционал моҳиятини ўрганишни тақозо этишини таъкидлар экан⁵⁸, А.Блок, Б.Пастернак, С.Есенин шеъриятида ўхшатишларнинг матн билан ўзаро алоқадорликда поэтик модалликни вужудга келтирувчи турлари, матннинг композицион тузилишидаги иштироки, ўхшатиш ва матннинг сўз таркиби, лексик-тематик алоқаси, ўхшатишнинг матн билан бадиий-мавзуй алоқаси, умумтил ўхшатишларининг роли ва бошқа қатор хусусиятлари асосида ўхшатишнинг лингвопоэтик табиати ҳақида фикр билдиради⁵⁹.

Проф. Н.Маҳмудов “Ойбек шеъриятидаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикаси” мақоласида Ойбек шеъ-

⁵⁶ Поэт и слова. – М.: Наука, 1973. – С. 59.

⁵⁷ Григорьев В.П. Кўрсатилган асар. – Б. 47.

⁵⁸ Некрасова Е.А., Бакина М.А. Языковые процессы в современной русской поэзии. – М.: Наука, 1982. – С.6.

⁵⁹ Некрасова Е.А., Бакина М.А. Кўрсатилган асар – С.13-172.

риятида ўхшатишларнинг ўзига хос бетакрорлиги, поэтик мазмуннинг мукамаллигини, яъни ўхшатиш эталонлари мавжуд бўлган ўхшатишлар орқали фавқулодда гўзал тасвирлар яратганлигини, бундай ифодалар Ойбек шеъриятининг лингвопоэтик самарадорлигини таъминлаганини таъкидлайди⁶⁰. “Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг лингвопоэтикасига доир” мақоласида адиб асарларини лингвопоэтик жиҳатдан ўрганиш адабиётшунослик учун ҳам амалий аҳамиятга эга эканлигини алоҳида таъкидлайди. Бу билан олим бадиий матнларни лингвопоэтик асосда ўрганиш, бадиий матнни лингвистик жиҳатдан ўрганишдаги муҳим йўналиш эканлигини эътироф этар экан, Абдулла Қаҳҳорнинг ўз асарларида сўздан маҳорат билан фойдаланишига кўра асар бадииятини кучайтирганини кўплаб мисоллар орқали асослаб берган. Мақолада А.Қаҳҳорнинг синонимлардан, киноялардан, сўзларнинг шаклий ва семантик яқинлигидан, фразеологик бирликлардан бадиий матннинг моҳиятига мос ҳолда фойдаланиш натижасида сўз ўзининг бутун лексик ва эстетик моҳиятини намоён қилишини, шунга кўра А.Қаҳҳор асарларида сўз лингвопоэтик моҳият касб этгани таҳлил қилинган⁶¹.

Проф.Н.Маҳмудовнинг Ойбек ва А.Қаҳҳор асарларининг лингвопоэтикаси масалаларига бағишланган мақолалари ўзбек тилшунослигида лингвопоэтик тадқиқотларга кенг йўл очиб берди. Натижада лингвопоэтика масалаларига бағишланган бир қатор диссертация ва монографиялар яратилди⁶². Бу тадқиқотларда

⁶⁰ Маҳмудов Н. Ойбек шеъриятидаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикаси // Ўзбек тили ва адабиёти. 1985, – №6. – Б. 48-51.

⁶¹ Маҳмудов Н. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг лингвопоэтикасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1987, – №4. – Б. 34-38.

⁶² Мирзаев И. Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста: Автореф. дисс... д-ра филол. наук. – Ташкент, 1992; Якуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: филол. фан. д-ри ...дисс. – Тошкент, 2005; Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008; Мухаммаджонова Г. 80-йиллар охири 90-йиллар бошлари ўзбек шеъриятининг лингвопоэтик тадқиқи: филол.

турли тил бирликларнинг лингвопоэтик жиҳатдан таҳлил қилинганини кузатиш мумкин.

Проф. Н.Маҳмудов тилнинг моҳияти, вазифаси кўпинча бениҳоя жўн талқин этилишини таъкидлар экан, ёзади: “Тўёки тил – энг муҳим алоқа воситаси бўлган ижтимоий ҳодиса. Тилнинг алоқа воситаси эканлиги унинг жуда кўплаб вазифаларидан биттасидир. Аслида, тил, энг аввало, дунёни кўриш, эшитиш, билиш, идрок этиш воситасидир. Айни пайтда тилнинг руҳий, эстетик ҳодиса ҳам эканлигини унутмаслик лозим”⁶³. Тилнинг кишилиқ жамиятидаги муҳим вазифаларидан бўлган бу жиҳатлари тилнинг талқинида турли таҳлил усулларида фойдаланиш заруратини туғдирадики, улардан бири, шубҳасиз, лингвопоэтик талқиндир. Лингвопоэтик тадқиқ тил воситаларининг моҳиятини очиб беришга йўналтирилган тадқиқ усули эканлиги учун ҳам аҳамиятга молик бўлиб, кейинги йиллар тилшунослигида долзарб масалалардан бирига айланди.

фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2004; Шодиева Д. Муҳаммад Юсуф шеърияти лингвопоэтикаси: филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2007; Жуманазарова Г.У. «Ширин билан Шакар» достонининг луғавий ва лингвопоэтик хусусиятлари: филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2008; Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли достонлари тилининг лингвопоэтикаси: филол. фан. д-ри ...дисс. автореф. – Тошкент, 2017; Анданиязова Д. Бадиий матнда ономастик бирликлар лингвопоэтикаси: филол. фанл. фалс. док. (PhD) ...дисс. – Тошкент, 2017; Тошхўжаева Ш. Эркин Аъзам асарлари лингвопоэтикаси: филол. фанл. фалс. док. (PhD) ...дисс. – Тошкент, 2017; Умирова С. Ўзбек шеъриятида лингвистик воситалар ва поэтик индивидуаллик. (Усмон Азим шеърияти мисолида): филол. фанл. фалс. док. (PhD) ...дисс. – Самарқанд, 2019; Турдалиева Д. Ўзбек халқ мақолларининг лингвопоэтик хусусиятлари: филол. фанл. фалс. док. (PhD) ...дисс. – Қарши, 2019; Шодмонова Д. Абдулла Орипов шеъриятининг лингвопоэтик хусусиятлари. (Метафоралар мисолиди): филол. фанл. фалс. док. (PhD) ...дисс. – Қарши, 2019.

⁶³ Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиғи. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012. – Б. 10.

Ўзбек филологиясида лингвопоэтик таҳлил масалаларини бир қадар чуқур ўрганган тадқиқотчилардан бири М.Якуббекова лингвопоэтикани маъно ва лафз ўртасидаги муносабатларни ўрганиш, ундан келиб чиқадиغان фикр-мулоҳазалар, хулосаларни илмий шарҳлаб беришга қаратилган йўналиш эканлигини алоҳида таъкидлайди⁶⁴. Олиманинг эътирофича, “Қўшиқ матнларида намоён бўлган поэтик ҳодисаларнинг моҳиятини, уларнинг ўзаро ички муносабатларини ўрганиш, лисоний бирликларнинг халқ шеъриятидаги эстетик таъсир кўрсатиш вазифаси асносида уюшувчи қонуниятларни ойдинлаштириш лингвопоэтик таҳлилнинг бош вазифаси саналади”⁶⁵.

Дарҳақиқат, олима тўғри таъкидлаганидек, матндаги сўзлар ижодкорнинг сўз танлаш ва қўллаш маҳорати туфайли эстетик таъсир этиши асосида бадиий бўёқдорликни таъминлайди, шунингдек, сўз сўзловчи – ижодкорнинг муайян мақсадидан келиб чиққан ҳолда янгича ифода воситаси бўла олади. Бундай ифодалар ҳам кишига таъсир этиб, турли ҳис-туйғуларга олиб келади. Шундай экан, қўшиқ ва бошқа жанрдаги асарлар, нутқнинг ҳар бир кўриниши, ундаги ҳар бир лингвистик ва бадиий воситалар лингвопоэтик таҳлил учун материал бўла олади. Бироқ бундай таҳлилда ҳар бир матннинг ўз табиатидан келиб чиқилади.

Тадқиқотчи халқ қўшиқларининг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, халқ қўшиқларини лингвопоэтик таҳлил қилиш тамойилларини белгилаб чиқади⁶⁶. Бизнингча, бу талаб ва тамойиллар ҳар қандай матнни лингвопоэтик таҳлил қилиш учун муҳим мезон вазифасини ўтайди.

Тадқиқотларда, асосан, бадиий тасвирий воситаларни, бадиий асар, хусусан, поэзия тилини лингвопоэтик хусусиятларини тавсифлашда қўлланиладиган усул лингвопоэтик таҳлил эканлиги ҳақида фикрлар билдирилади. Бу ҳол шу тадқиқот усулининг кенг оммалашмаганлиги, масалани кўпроқ поэтик матнлар асосида ўрганилганлиги

⁶⁴ Якуббекова М.М. Кўрсатилган диссертация. – Б. 41.

⁶⁵ Якуббекова М.М. Кўрсатилган диссертация. – Б. 42.

⁶⁶ Якуббекова М.М. Кўрсатилган диссертация. – Б. 42-44.

билан боғлиқ бўлиб, аслида лингвопоэтика кенг қамровли усул, барча лингвистик бирликлар, у қандай матнда қўлланилган бўлишидан қатъий назар матнда бошқа воситалар билан ассоциатив муносабат асосида бадиий моҳият касб эта олса, у лингвистик жиҳатдан қимматга эга бўлади ва лингвопоэтик талқин қилинишига асос бўлади.

М.Якуббекова ҳам мазкур тадқиқот ишида ўзбек халқ қўшиқлари лисоний бадииятининг муҳим таркибий қисмлари сифатида бадиий тасвирий воситалардан ўхшатиш, метафора ва сифатлаш каби кўчимларни лингвопоэтик таҳлил қилади.

Бу ифода бирликларини лингвопоэтик таҳлил қилишда олима, аввало, ушбу воситаларнинг бадиий матнларда, жумладан, қўшиқ жанрида ҳам қўлланилиши жиҳатдан фаоллигини, халқ қўшиқлари бадииятининг муҳим қисми бўлганлигини, шунингдек, бу воситаларнинг лингвопоэтик таҳлили, ўзбек халқ қўшиқлари лисоний бадиияти таъмоийлларининг қўлланилиши ҳақида маълумот беришини назарда тутди⁶⁷.

Ўхшатишларнинг поэтик табиати, поэтик образни уюштиришдаги кўламдорлиги ва серқирралиги, метафоранинг образли тасвирлаш ва эмоционал хусусиятлари, сифатлашлардаги поэтик образлилик, эмоционал таъсирчанлиги, уларнинг лингвопоэтик таҳлил учун асос бўладиган муҳим белгилари эканлиги тадқиқотчи томонидан таъкидланган ва тавсиф қилинган.

Дарҳақиқат, ҳар қандай бадиий матнни бу воситаларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Улар бадиийликнинг бирламчи белгиси сифатида тадқиқотчилар томонидан эътироф этилган ва барча бадиий матн таҳлиliga бағишланган тадқиқотларда бадиий восита сифатида у ёки бу даражада таҳлил қилингани кузатилади. Ўхшатиш, метафора ва сифатлашларга нутқ жараёнидаги кўп вазифалилиги нуқтаи назаридан ёндашилганда, бу воситалар ҳақида ўзбек филологиясидаги тадқиқий маълумотларни сифатий жиҳатдан

⁶⁷ Якуббекова М.М. Кўрсатилган диссертация. – Б. 45-47.

мақсадга мувофиқлигини таъкидлаб, миқдорий жиҳатдан денгиздан томчи эканлигини, ҳали кўплаб тадқиқотлар олиб бориш зарурати мавжудлигини айтиш жоиздир.

Ўзбек тилшунослигидаги лингвопоэтик таҳлилга бағишланган тадқиқотлар орасида М.Йўлдошевнинг “Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили”, “Бадиий матннинг лингвопоэтикаси” монографиялари алоҳида ажралиб туради⁶⁸. Бу асарларда тилнинг эстетик вазифаси масалаларига алоҳида аҳамият қаратилиб, тил воситасининг эстетик бутунлик бўлган матннинг бир қисми, муҳим қисми сифатида ўрганилишига диққатни жалб этади. Шубҳасизки, бундай таҳлил матннинг туб моҳиятини тўла-тўқис очишга, ундаги тил воситаларининг ҳаққоний тавсифига олиб келади.

М.Йўлдошев ўзбек тилшунослигида лингвопоэтик ўрганишга бағишланган тадқиқотларни таҳлил қилар экан, лингвопоэтиканинг бадиий матн талқини, таҳлили ва идрок этилиши, ундан эстетик завқ ва ахборот олиш малакасига эришишдаги асосий омил деб ҳисоблайди⁶⁹. Олим лингвопоэтиканинг асосий ўрганиш объекти бадиий матн эканлигини эътироф этади, бадиий матннинг бадиий-эстетик бутунлик сифатида ниҳоятда мураккаблигини, серқатламлигини, ундаги ғоялар, фикр-мазмунни тушуниши мураккаб ижодий жараёнлигини алоҳида таъкидлайди.

М.Йўлдошев тўғри тавсифлаганидек, бадиий матннинг бошқа матнлардан фарқловчи муҳим белги – лисоний-поэтик қонуниятларнинг мавжудлигидир. Ана шу лисоний-поэтик қонуниятларни, матндаги тил воситаларининг бадиий-эстетик хусусиятлари талқинида лингвопоэтик таҳлил муҳим ҳисобланади. М.Йўлдошев матннинг лингвопоэтик тадқиқ этишнинг ўзак нуқталари сифатида бадиий матн таърифи, типологияси ва матн бирликлари, бадиий матн ва унга лингвопоэтик ёндашув тамойиллари, бадиий матнда тил воситаларининг поэтик актуаллашу-

⁶⁸ Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили. – Тошкент: Фан, 2007; Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008.

⁶⁹ Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Б. 26.

ви, бадий матннинг асосий категорияларини ажратади⁷⁰ ва бадий матн лингвопоэтик таҳлилининг етти тамойилини белгилаб, уларнинг моҳиятини изоҳлайди⁷¹. Ушбу тадқиқотлар орқали тадқиқотчи лингвопоэтик таҳлил моҳияти, вазифаларини очиб берди. Унинг умумфилологик тадқиқот усули эканлигини ва турли матнлардаги эстетик вазифа бажарувчи лисоний бирликлар шу усул орқали ўрганилишини асослаб берди.

Бадий нутқни лингвопоэтик асосда ўрганган тадқиқотчилардан яна бири Г.Муҳаммаджонова ўзининг номзодлик диссертациясида 80-йиллар охири 90-йиллар бошлари ўзбек шеъриятининг эмоционал хусусиятларини очиб беришни мақсад қилади ва шу мақсадни амалга оширишда лингвопоэтик таҳлил усулидан фойдаланади. Тадқиқотчи бадий нутқни лингвопоэтик ўрганиш ўзбек филологияси учун муҳим эканлигини қайд этар экан⁷², ижодкорнинг сўз танлаши, фикрни образли, бадий воситалар орқали ифодалаш, тил бойликларидан фойдаланиш, тасвирий воситаларнинг нутқий таъсирчанликни вужудга келтиришидаги самарадорлиги ҳақида фикр юритади.

Ана шундай лингвопоэтик таҳлилга бағишланган диссертациялардан яна бири Д.Шодиеванинг “Муҳаммад Юсуф шеърияти лингвопоэтикаси” номли ишидир⁷³. Мазкур тадқиқотдан кўзда тутилган мақсад, шоир шеърларини лингвопоэтик тадқиқ қилиб, ижодкорнинг бадий тасвирий воситалардан, умуман, тилдан фойдаланиш маҳоратини белгилашдир⁷⁴. Тадқиқотда шоирнинг антитеза, синонимлар, иборалар, мақоллардан фойдаланиш маҳорати ҳамда такрор ва окказионализмларнинг лингвопоэтик хусусиятлари ҳақида фикр юритилади.

⁷⁰ Йўлдошев М. Шу асар. – Б. 29.

⁷¹ Йўлдошев М. Шу асар. – Б. 29.

⁷² Муҳаммаджонова Г. Кўрсатилган диссертация – Б. 5.

⁷³ Шодиева Д. Муҳаммад Юсуф шеърияти лингвопоэтикаси: филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент: 2007.

⁷⁴ Шодиева Д. Кўрсатилган диссертация. – Б. 5.

Ўзбек тилшунослигида матннинг лингвопоэтик тадқиқига бағишланган ишларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, бу йўналиш тадқиқ усули сифатида эндигина кириб келган лингвопоэтик таҳлилнинг белгиланган тамойиллари асосида тўлиқ ўрганилмаган, ҳали кўплаб махсус тадқиқотлар олиб борилиши талаб қилинади. Бироқ шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, лингвопоэтик таҳлил асосида тадқиқ қилинган бир қатор ишлар мазмун-моҳияти билан, тил воситаларининг таҳлил қилинишидаги серқирралиги билан келгусида яратиладиган тадқиқотлар учун асос бўла олади. Энг муҳими шундаки, мазкур тадқиқотларда барча тил воситалари нутқ жараёнида бажарадиган вазифасига кўра қимматга эга эканлиги, шу хусусиятига кўра лингвопоэтик аҳамият касб этиши эътироф этилган.

Бадий матн лингвистик жиҳатдан кенг қамровли, чегараланмас, чексиз услубий имкониятларга эга. Турли тасвирий ифодалар, кўчимлар сингари қиёс ҳам бадий матннинг бўёқдорлигини, тасвирийлигини таъминлаш учун хизмат қилади.

Ифоданинг бу турида ҳам сўзлардаги маъно нозикликлари, тасвирдаги индивидуаллик муҳим ҳисобланиб, бадий тасвир воситасига айланишига замин яратади.

Шоир Эркин Воҳидов “Сўз латофати” асарида *Меҳмон отангдан азиз, устоз отангдан улуғ* каби ҳикматларни таҳлил қилар экан, аввало, бу ҳикматларнинг ижод намунаси эканлигини, ижоднинг бадииятсиз, бадий муболағасиз бўлмаслигини таъкидлайди ва аслида *отадан азиз инсон* бўлмаслигини, шундай экан, бу ифода фикрнинг бадиийлиги, эмоционалликни таъминлаш мақсадида яратилганини эътироф этади. Ёки *инсон боши тошдан қаттиқ* ҳикматининг асосида ҳам *тошдан қаттиқ* нарсанинг йўқлиги учун бу ифода қўлланилишини изоҳлаб ўтади⁷⁵. Худди шундай яхши сўз *болдан ширин, уят ўлимдан қаттиқ, ақлдан ортиқ бойлик йўқ* каби қиёсий ифодалар ҳам аслида *болдан ширин* нарсанинг

⁷⁵ Эркин Воҳидов. Сўз латофати. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018. – Б. 26.

йўқлиги, ўлимдан қаттиқ (оғир) азоб бўлмаслиги, ақллилик энг катта бойлик эканлиги учун яратилган ва лингвопоэтик моҳият касб этган.

Э.Воҳидов -дан ва -дек қўшимчаларини қамишдан ва қамишдек сўзларининг қўлланилиши орқали фарқлайди. Халқимизда мавжуд қамишдан бел боғлаб ибораси аслида қамишдек бел боғлаб эканлигини таҳлил қилиб, аввало, қамишдан бел боғланмаслигини таъкидлайди. Қамиш неча бўғинли бўлса, ҳар бир бўғинига мос бели боғланганлигини, қамишнинг ичи бўшлигини емай-ичмай хизмат қилишга, шамолда тебранишининг елиб-югуриб хизмат қилишга қиёслаш асосида бу иборанинг аслида қамишдек бел боғлаб эканлигига таъкидлайди⁷⁶.

Қиёснинг лингвопоэтик моҳиятини қиёс эталони белгилайди. Қиёс эталонининг барчага маълум ёки номаълумлиги, оригиналлиги, индивидуаллиги қиёс поэтикасининг кучлилигидан далолат беради. Масалан, *Ҳа, бунга ҳаққим бор. Сен билиб қўй: лоқайдлик – қотилликдан ҳам, хоинликдан ҳам ёмон.* (Т.Малик. “Сўнгги ўқ”) Бу гапда инсондаги ўта ёмон иллатлардан бири бўлган лоқайдликнинг қотилликка, хоинликка қиёсланиши асосида унинг ёмон оқибатлари аслида энг ёмон иш бўлган қотилликдан, хоинликдан ҳам юқори эканлиги ифодаланган. Мазкур қиёсий конструкцияда қиёс субъекти ва қиёс эталони предметларга хос бўлган муайян, аниқ белги асосида қиёсланмаган. Матндан англашиладики, қиёс эталони сифатида ажратилган қотиллик, хоинлик инсон учун энг ёмон иллат, инсон ҳаётида ундан ёмони бўлмайди. Лоқайдликни ана шундай ёмон иллатлардан ҳам ёмон эканлигини кўрсатиш орқали нутқий экспрессивлик кучайтирилган. Ёки *Хорлик азоби тан азобидан кучлироқ* (Т.Малик. “Сўнгги ўқ”) гапида инсондаги руҳий ҳолат билан тан ҳолатининг қиёсланиши ҳам образли тафаккур натижасидир. Аслида тан азоби оғриқли азоб, айни матнда қиёс эталони сифатида оригинал, хорлик азоби оғриқли бўлмаса-да, руҳга

⁷⁶ Воҳидов Э. Кўрсатилган асар. – Б. 27.

азоб беради. Тан азобига даво топиш мумкин, аммо руҳ азобини даволаш мушкул. Шу боисдан хорлик азобининг тан азобидан кучли эканлигини ифодаланиши бадиий-эстетик моҳиятга эга бўлган.

Лекин инсон дунёда истездодсиз бўлгандан кўра иймонсиз бўлгани ёмон. (О.Мухтор. “Мухаббат ўлимдан кучли”), Сизнинг биргина ҳақ сўзингиз милтиқдан учадиган ўнта ўқдан афзал. (Т.Малик. “Девона”), Замонни ўзинг кўриб турибсан, тирикчилик тошдан қаттиқ... (Ғ.Ғулом. “Менинг ўғригина болам”), Йигитнинг юраги, номуси, одамгарчилиги пулдан юқори эмасми? (Ойбек. “Қутлуғ қон”) гапларида ҳам қиёс эталони белгисининг қиёс субъекти белгиси билан боғлиқ эмаслиги қиёсий ифодаларнинг бадиий таъсирчанлигини оширган.

Қиёсий ифодаларда фикрнинг бадиий бўёқдорлиги, эстетик таъсирчанлиги қиёс эталонининг образлилик асосида вужудга келганлиги билан ёки қиёс субъекти ва қиёс эталони учун мос бўлмаган белгилар, мавҳум тушунча ва аниқ белгилар қиёсланиши асосида намоён бўлади. Масалан, *Нафсининг тиканлари ипдан ингичка, қиличдан кескир бу кўприк остида улкан нишларини сен томон чўзиб турмаяптими?* (Исажон Султон. “Озод”) Бу матндаги *нафснинг тиканлари* ифодаси ипнинг ингичкалигига ва қиличнинг кескирлигига қиёсланган бўлиб, аввало, нафснинг тикани ифодаси образли идрок этиш, шунингдек, нафснинг тикани мавҳум белгининг аниқ белгиларга қиёсланиши ва муболаға усулидан фойдаланиш ушбу гап қиёсида бадиийликни кучайтирган.

Соф қиёслар ҳам бошқа тасвирий воситалар, чунончи, қиёс-ўхшатишлар каби бадиий-эстетик ва лингвопоэтик имкониятларга эга. Бу ҳол соф қиёслардаги қиёс субъекти ва қиёс эталонидаги қиёсий белгининг предметлар учун хослигига боғлиқ. Агар қиёсий белги қиёсланаётган объектларга хос бўлса, бундай қиёсларга моҳиятан шакл ва мазмун мослигига асосланган лингвистик бирликлар сифатида қараш тўғри бўлади. Шунингдек, қиёс ифодаланган матн ҳам мантиқий хулосалар натижасидаги ифода бўлиб, ундаги баённинг янгилиги, қиёсланаётган объект-

лар ўртасидаги мувофиқликнинг тасвирланиши бадиий-лик мезонлари талабларига мос келади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, соф қиёснинг айримлари образли тафаккур маҳсули сифатида майдонга келиб, нутқнинг таъсирчанлигини, эмоционаллигини таъминлаши асосида лингвопоэтик моҳият касб этади. Масалан, *Фанда адашиш мумкин... янгилик очиш йўлида юз марта адашиш “адашмайлик-да, ишқилиб” деб, “ўзини эҳтиёт қилишдан минг чандон афзал” дея мовий кўзлари билан шу даражада ёқимли жилмайиб боқдики, Азизнинг юраги шувиллаб кетди* (Ў.Усмонов. “Гирдоб”) парчада ўзига хос соф қиёсий конструкция компонентларининг қиёсланишида ҳам оригинал, индивидуал қиёсий ифода мавжуд. Ундаги қиёс субъекти – *адашиш*, қиёс эталони – *эҳтиёт қилиш*, қиёс воситаси – *дан*, қиёс асоси – *афзал* сўзининг мавжудлиги лингвистик жиҳатдан тўлиқ ифодаланган, барча компонентлари мавжуд қиёсий ифода эканлигини кўрсатади.

М.Йўлдошев бадиий матнга яхлит эстетик бутунлик сифатида ёндашиш лингвопоэтик таҳлилнинг муҳим тамойили сифатида қимматга эгалиги ҳақида фикр юритар экан, лисоний воситаларнинг бирор концептни ифодалашида иштирокини баҳолаш асосий жиҳат эканлигини кўрсатади⁷⁷. Тадқиқотчининг ушбу фикридан келиб чиқилган ҳолда эътироф этиш керакки, бошқа лисоний воситалар сингари қиёснинг ҳам моҳияти матний бутунлик таркибидаги мавқеи билан, матн бадииятига таъсири, матннинг умумий мазмунига мослиги, матн билан ўзаро боғлиқлиги асосида белгиланади ва шу хусусиятларнинг мукамаллигига кўра лингвопоэтик таҳлил объектига айланади. Матннинг бадиий-образлилигини таъминлашига кўра қиёс муҳим ифода усули ҳисобланади ва айнан шу сифатларини ўрганиш, қиёсий ифодаларнинг моҳиятини очишга имкон беради.

⁷⁷ Йўлдошев М. Юқоридаги асар. – Б. 155.

ЎЗБЕК ТИЛИДА СОФ ҚИЁС МУНОСАБАТИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Соф қиёс ифодаловчи воситалар

Икки нарсаси ҳодисани қиёслаш уларнинг бири орқали иккинчисини изоҳлаш мақсадида вужудга келади. Агар икки предмет ёки тушунча улар ўртасидаги фарқни кўрсатиш мақсадида қиёсланган бўлса, соф қиёсий конструкция шаклланади, қиёслаш-ўхшатиш мақсадни кўзда тутганда эса ўхшатиш конструкция шаклланади⁷⁸. Бу фикр қиёс ва ўхшатиш конструкциялар бир-бири билан боғлиқ бўлса-да, улар моҳият жиҳатдан фарқли эканлигини кўрсатади.

Назарий адабиётларда бир қатор тилнинг тасвирий воситаларининг вужудга келиш асоси қиёс билан боғлиқлиги таъкидланган. Тадқиқотчилар ўхшатиш, метафора, эпитет, баҳо каби ҳодисалар моҳиятида қиёс мавжуд эканлигини қайд этишади⁷⁹.

Манбаларда қиёснинг структур жиҳатдан турлича талқин қилинганини кузатиш мумкин. С.Л.Невелева Панини грамматикасидан бошлаб, қадимги ҳинд поэтик грамматик трактатларида ўхшатиш таркибининг тўрт унсурдан иборатлигини кўрсатади. Бу унсурлар ўхшатилаётган нарсаси, ўхшатиш нарсаси, ўхшаш белгиси, ўхшатиш кўрсаткичидан иборат⁸⁰.

⁷⁸ Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013. – Б. 8-9.

⁷⁹ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Mumtoz soʻz, 2010. – Б. 92-93; Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент: Фан, 1976; Якуббекова М. Кўрсатилган диссертация. – Б. 132; Махмараимова Ш. Оламнинг миллий лисоний тасвирида теоморфик метафоранинг когнитив аспекти: филол. фан. фалс. док. (PhD) ...дисс. – Қарши, 2018. – Б. 21; Муҳаммаджонова Г. Кўрсатилган диссертация автореферати. – Б. 14-18; Yoʻldoshev M., va boshq. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010 – Б. 57-59; Қамбаров Ғ. Баҳо муносабати ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши: филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2018. – Б. 27.

⁸⁰ Невелева С.Л. Вопросы поэтика древнеиндийского эпоса. – М.: Наука, 1979. – С. 38.

М.И. Черемисина тилда қиёснинг турли типлари мавжудлигини, бундай конструкциялар ўз навбатида ниҳоятда асосли тасаввурни талаб қилишини таъкидлар экан, қиёснинг ўзига хос алоҳида тури учун $\{A [\beta (B)]\}$ абстракт шаклдаги формулани тавсия этади. Бунда А ва В қиёсий конструкцияларни ташкил этувчилар символи, β – қиёс кўрсаткичи символи. Қавсларда таҳлилнинг кетма-кетлиги ифода этилган. А – қиёс субъектининг белгиси, $[\beta (B)]$ “компаратив аъзо”. Компаратив аъзонинг қиёс кўрсаткичи β В нинг муҳим қисми экани таъкидланади⁸¹. Ушбу формулага таянган ҳолда Н. Маҳмудов А – қиёс субъекти символи, В – қиёс эталони символи, β – қиёснинг формал кўрсаткичи, С – қиёс асосининг символи тарзида талқин қилади ва М.И.Черемисина таснифида мавжуд бўлмаган, бироқ қиёс учун муҳим бўлган қиёс асосини киритиб, структурал жиҳатдан қиёснинг тўрт компонентли эканлигини *Қовун асалдан ширин* қиёси асосида кўрсатиб беради⁸². Инглиз тилшуноси У.Л.Чейф қиёс эталонини “қиёс стандарти” деб номлайди⁸³.

Ўзбек тилшунослигида қиёсий конструкцияларнинг семантик-стилистик хусусиятларини махсус ўрганган Д.Худойберганова ҳам мазкур мулоҳазаларга суянган ҳолда қиёснинг тўрт унсурли: қиёс субъекти, қиёс эталони, қиёс асоси ва қиёс воситасидан иборат эканлигини қайд этади⁸⁴.

Мазкур манбаларда келтирилган фикрларга ва фактик материалларга таянилган ҳолда қиёснинг тўрт компонентдан иборатлиги, бу Н.Маҳмудов томонидан белгиланган символларда тўла ўз ифодасини топишини қуйидаги мисол орқали кузатиш мумкин: *Кумушбиби энди ўн еттини қўйиб, ўн саккизга қадам босқанликдан бўйи ҳам онасига етаёзган, аммо жуссаси онасига кўра тўлароқ эди.* (А.Қодирий. “Ўткан кунлар”) Ушбу матндаги қиёс субъекти – *Кумушбиби*, қиёс

⁸¹ Черемисина М. И. Кўрсатилган асар. – С. 17-18.

⁸² Маҳмудов Н. Кўрсатилган асар. – Б. 67.

⁸³ Чейф У. Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – С. 156.

⁸⁴ Худойберганова Д. Семантические и стилистические особенности уподобления в узбекском языке: дисс. канд. филол. наук. – С. 14.

эталони – онаси, қиёс асоси – тўлароқ ва қиёснинг формал кўрсаткичи -га кўра шаклидир. Ушбу қиёсий конструкция (гап) матнда тўрт компонентнинг ифодаланиши нуқтаи назаридан тўлиқ шаклланган конструкциядир.

Қиёснинг одатдаги кўринишларида қиёс субъекти, қиёс эталони, қиёс асоси, қиёснинг шаклий кўрсаткичи матнда ўз ифодасини топади. Масалан, *Аммо Фотима Султон ўзининг ҳурмати Қутлуғ Нигор хонимниқидан наст эканлигини яна бир марта ҳис қилиб, кўзлари алам билан қисилди...* (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”) гапида қиёсий конструкция унсурлари – субъект ва эталон *Фотима Султоннинг ҳурмати, Қутлуғ Нигорнинг ҳурмати* бўлиб, қиёс асоси *наст* эканликдир. Қиёснинг шаклий кўрсаткичи сифатида -дан қўшимчаси қатнашган.

Шунингдек, *Лекин Унсиянинг тўрт томонидаги тўртта минораси Улуғбек мадрасасиниқидан баландроқ, бинонинг ҳажми ҳам каттароқ эди* (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”) гапидаги қиёсда иштирок этаётган қисмлар: қиёс субъект – *Унсия мадрасаси минораси*, қиёс эталони – *Улуғбек мадрасаси минораси*, қиёс асоси – *баландлик* ва *катталиқ*, қиёс кўрсаткичи -дан қўшимчасидир. Ушбу гапда предметлар иккита қиёсий белги – *баландлик* ва *катталиқ* асосида қиёсланган бўлиб, ҳар иккала белги қиёс субъектида қиёс эталонига нисбатан ортиқ эканлиги ифодаланган.

Соф қиёсларда ҳамма вақт ҳам қиёс компонентлари эксплицит ҳолатда бўлмайди. С.Н. Невелева қиёс компонентларидан бирининг ифодаланмаслигини, унинг маъноси бошқа қисмлар орқали англанилишини қайд этиб, бундай қиёсий конструкцияларни синтетик қиёс деб атайди⁸⁵. Д.Худойберганова ҳам қиёсий конструкцияларда тўрт компонент иштирок этса, эксплицит ифода мавжуд бўлишини таъкидлайди⁸⁶. Қиёсда таркибий қисмлардан бирининг матнда ифодаланмаслиги кўп учрайди. Муҳими шундаки, қиёс

⁸⁵ Невелева С.Л. Кўрсатилган манба. – Б. 40.

⁸⁶ Худойберганова Д. Семантические и стилистические особенности конструкций уподобления в узбекском языке: дисс... канд. филол. наук. – Б. 30.

компонентларидан бирининг матнда ифодаланмаслиги қиёс вужудга келиши учун тўсқинлик қилмайди.

Қиёс компонентларининг матнда мавжуд бўлишига кўра соф қиёслар иккига бўлинади. Қиёс компонентлари матнда тўлиқ ифодаланадиган, очик – эксплицит ва қиёс компонентлари тўлиқ ифодаланмайдиган, яширин – имплицит қиёслар. Қиёсий ифодаларда қиёс компонентлари – қиёс субъекти, қиёс эталони, қиёс асоси ва қиёснинг шаклий кўрсаткичи мавжуд бўлса, структурал жиҳатдан қиёс тўлиқ ифодаланган бўлади. Масалан, *Хобгоҳ олдида Бобурни таъзим билан кутиб олган ўн олти ёшли Ойша бегим куёвга нисбатан кичкинагина, ингичкагина кўринди.* (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”) гапида қиёс субъекти – *Ойша бегим*, қиёс эталони – *Бобур*, қиёс асоси – *кичкина, ингичка* ва қиёснинг шаклий кўрсаткичи *нисбатан* кўмакчиси матнда ифодаланган. Қиёснинг барча компонентлари мавжуд бўлган бундай кўриниши қиёснинг эксплицит ифодаланишидир. Қиёс компонентларининг бу хилда – тўлиқ ўз ифодасига эга эканлигини қуйидаги гапларда ҳам кузатиш мумкин: *Зеро, ҳукм чиқариш ҳамини тушунишдан осонроқ.* (Х.Дўстмуҳаммад. “Мен сенсиз – сен менсиз”), *Тахтга эришишдан кўра уни тутиб туриш қийин.* (М.Исмоил. “Сизни севмай бўладими...”), *Девлар жинларга нисбатан дадилроқ – дея давом этди Ғайбаров.* (М.М.Дўст. “Галатепага қайтиш”), *Мадора Тошқўрғонга нисбатан ҳам қадимий, обод ва ораста жой...* (О.Мухтор. “Муҳаббат ўлимдан кучли”)

Қиёсий конструкцияларда қиёс компонентларидан бири ифодаланмай қолса, имплицит ифода вужудга келади. Қиёсий қурилмаларнинг муҳим қисми қиёс субъекти ва қиёс эталони эканлиги жиҳатидан қаралганда, матнда улардан бири мавжуд, иккинчиси, умумлашган тарзда ўз ифодасини топган бўлади, семантик жиҳатдан қиёс ифодаланиши учун бу хилдаги қурилмалар имконияти ҳам чекланмаган. Кўпинча қиёс эталони пайт билдирувчи сўзлар орқали ифодаланганда, имплицит ифода вужудга келади. Проф. Н.Маҳмудов бундай ифодани имплицит ифода эканлигини унда белгининг муайян вақтда намоён бўлиши билан бошқа вақтдагиси қиёсланган ҳолда фарқ

кўрсатилишини таъкидлайди⁸⁷. Бу ҳолда қиёс асоси сифатида турли луғавий воситалар иштирок этади. Қиёсий конструкцияда *аввалги, ҳозирги, бояги, бугунги, ҳар вақтдаги, олдинги, ҳар галгидан* каби луғавий воситалар мавжуд бўлиб, қиёс субъекти бошқа пайтга муносабат асосида қиёс эталони билан қиёсланади. Масалан, *Шунда Толибжон унинг юртини олдингидан кўп соғинаётганини сезди*. (С.Аҳмад. “Жимжитлик”) Ушбу гапда қиёс асосидаги белгининг даражаси олдин мавжуд бўлган белгига, яъни олдинги соғинишлардан ортиқ эканлиги асосида қиёсланган. Қиёсий қурилмаларнинг шу типда шаклланиши бадийй матнларда кўп учрайди ва бадийй нутқ талаблари даражасидаги моҳиятни касб эта олади. Қиёс компонентларидан бирининг ифодаланиши ва у орқали иккинчисига ишора қилиниши, асосан, киши ҳолатини қиёслашда кўпроқ учраши кузатилади. Бу ҳолни қуйидаги мисоллар орқали ҳам кўриш мумкин. *Энди бояғига қараганда бир оз енгиллангансумон, буғриққан қора кўзлари ҳаракатлана бошлаған, буғриққан қизил юзлари очилинқираған эдилар*. (А.Қодирий. “Ўтган кунлар”) Матнда *бояги* сўзи орқали олдинги аҳвол, *ҳозирги* вақтдаги аҳволга қиёсланган субъектни билдирувчи *ҳозирги* сўзи қўлланилмаган. Ёки ...*Ойиша бегим юзидаги қўнғир доғлари билан Бобурга аввалгидан қадрдонроқ туюлди. Бунинг сезган Ойиша бегим аввалгидан дадилроқ муомала қилар эди* (П.Қодиоров. “Юлдузли тунлар”) гапидаги *аввалги* ҳолат *ҳозирги* ҳолат билан қиёсланишида ҳам қиёснинг асосий компонентларидан бири *аввалги* ҳолатни ифодаловчи восита матнда мавжуд эмаслигини кузатиш мумкин.

Қиёс компонентларидан бирининг матнда ишлатилмаслигига турли услубий ва бошқа сабаблар асос бўлади. Масалан, *Ноғора ва чирмандалар аввалгидан кўра оҳистароқ, енгилроқ чалинди. “Қиз” аёлларга хос ноз ва қилиқ билан рақс эта бошлади*. (Ойбек. “Қутлуғ қон”) Матнда *ноғора ва чирмандаларнинг аввал қандай чалинганлиги* ҳақида маълумот мавжуд эмас, бундай қиёсий

⁸⁷ Маҳмудов Н. Кўрсатилган асар. – Б.88.

қурилмаларда белгининг предметларга турли пайтларда тегишлилиги ифода этилади. Ноғора ва чирмандаларнинг оҳиста ва енгил чалиниши нутқ моменти учун хос, нутқ моментида олдин нисбатан кучли бўлган. Ана шу бир белгининг турли вақтда турлича бўлганлиги қиёсланиб, қиёсий конструкция вужудга келган. Қиёс компонентларидан бирининг матнда ифодага эга бўлмаслиги баъзан, нарсанинг бирор хусусияти белгисига кўра ўз-ўзига қиёсланишида кузатилади: *Унда бу нўписаларнинг кўпи пуч эканини сезиб турарди, энди эса... Кўрқини бежиз эмас. Жиноят олами аввалгидан кўра ёвузлашди* (Т.Малик. “Иблис девори”) гапида қиёс субъект *жиноят олами ўз-ўзига белгининг турли вақтда вужудга келиши асосида қиёсланган*. Натижада қиёсланаётган белги бир предметнинг ўзига тегишлилиги, бироқ турли вақтларда турли даражада намоён бўлганлиги изоҳланади. Бу ҳолатда предметдаги бир белги турли вақтдаги ҳолатига қиёсланади. Масалан, *Келдиларингми, – дея лейтенант йигитчаларни, негадир, одатдигидан кўра илиқроқ, самимийроқ кутиб олди*. (Х.Тўхтабоев. “Қуёнлар салтанати”) Мазкур гапда муносабат пайтга нисбатлаш асосида қиёсланган. Қуйидаги гапда ҳам шу ҳолатни кўриш мумкин: *Бу улўғвор гўзалликлар Мавлононинг кела-келгунча кўрган ва эшитганларига қўшилди-ю, у Бобурни аввалгидан бошқача фавқулодда қудратли бир қиёфага киритиб тасаввур эта бошлади*. (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”)

Қиёсий конструкцияларда қиёс субъектининг имплицит ҳолатда келиши кўп учрайди. Масалан, *Бўйи мендан икки қаричлар баланд*. (С.Аҳмад. “Умрим баёни”), *Ёши сенга етса, сендан ақллироқ бўлади* (Ў.Ҳошимов. “Дунёнинг ишлари”) каби гапларида қиёс субъекти – (Унинг, у) имплицит ифодага эга, матн мазмунидан англашилиб туради.

Қиёсий конструкцияларда баъзан қиёс асоси ифодаланмаган ҳолатлар ҳам кузатилади. Масалан, – *Энди дейманда, олисни шўрвасидан яқинни ёвғони, дейманда*. (Т.Мурод. “Отамдан қолган далалар”) Қиёс асоси яхши сўзи ифодаланмаган бўлса ҳам, матн мазмунидан англашилади.

Қиёсий конструкцияларда қиёс субъекти ва қиёс эталонидан бири яккаликни, бири жамликни билдирадиган ҳолатлар ҳам учрайди. Масалан, Чиндан ҳам чинакам олим ўзи кўп қилгани учун ҳам ҳали қилинмаган ишлар ниҳоятда кўплигини бошқаларга қараганда яхшироқ билди. (Ў.Усмонов. “Гирдоб”) Келтирилган гапда олим – якка шахс, бошқалар – кўпчиликка масъулиятлилиги билан қиёсланган бўлса, Албатта, ёш нарсанинг ўйнаши, кулиш ва хушвақтлик қилиш майллари бошқа ҳар нарсадан кўра кучлик келади (Чўлпон. “Кеча ва кундуз”) гапида бир нарса ҳар нарсага қиёсланган.

Қиёсий ифодалар ҳам барча бошқа лингвистик воқеалар сингари матннинг маъновий қуршови доирасида рўёбга чиқади. Қиёслар белгининг бир-биридан фарқланиши асосида вужудга келар экан, предметлар учун хос бўлган бир умумий белги қиёс учун асос бўлади. Яъни, қиёсланаётган белгининг қиёс субъекти ва қиёс эталонига хос эканлиги қиёсий ифоданинг асосий жиҳатидир. Масалан, чиройлилик белгиси инсонга, табиатга хос белги бўлиб, шу белгига хос бўлмаган нарса, предметларни мавжуд белги асосида қиёслаб бўлмайди. Бу ҳолат қиёс ҳосил бўлишининг ҳам мантиқий асослари мавжудлигини кўрсатади. Мантиқий асосга кўра қиёс субъекти ва қиёс эталони орасидаги қиёсланаётган белги ҳар иккаласига дахлдор бўлиши талаб қилинади.

Қиёсий белгининг қиёс компонентларидан бирида бошқасига нисбатан ортиқ ёки камлигига кўра иккига бўлиш мумкин:

1. Қиёс белгисининг қиёс эталонига нисбатан қиёс субъектида ортиқлигини ифодаловчи қиёслар.
2. Қиёс белгисининг қиёс субъектига нисбатан қиёс эталонида ортиқлигини ифодаловчи қиёслар.

Бадий матнларда қиёснинг ҳар иккала тури қўлланилса-да, биринчи тур кўп учраши билан ажралиб туради. Масалан, ...зиналарда ишлатилган рангли тошлар ҳар қандай пояндоздан қимматроқ ва гўзалроқ эди (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”) гапидаги қиёс субъектидаги белги қиёс

эталонидаги белгидан ортиқ. Ёки Яна бир қараса, одамнинг боши – тошдан, жисми – темирдан қаттиқ. (О.Мухтор. “Муҳаббат ўлимдан кучли”), Сизлар мендан юз чандон ақлли, билимли. (О.Мухтор. “Муҳаббат ўлимдан кучли”), Унинг ўзи эса гулдан нозик (Х.Дўстмуҳаммад. “Мен сенсиз – сен менсиз”) каби гапларда ҳам қиёсланаётган белги қиёс эталонига нисбатан қиёс субъектида ортиқ. Умуман, соф қиёсларда қиёсланаётган белгининг қиёс субъектида ортиқ эканлиги асосий ҳолат ҳисобланади.

Шу билан бир қаторда, қиёс субъектига нисбатан қиёс эталонида белги ортиқлиги асосидаги қиёсий ифодалар ҳам кузатилади. Масалан, Онасининг назарида нондан та-баррук нарсა йўқ. (Ў.Ҳошимов) Келтирилган гапда қиёс эталонида белги ортиқлиги кузатилади. Қиёс асоси орқали белгининг камлиги ифодаланган ҳолатларда ҳам қиёс субъектига нисбатан қиёс эталонида белги юқори бўлади: Аёл киши эркакдан заифроқ, нозикроқ бўлади. (Т.Малик. “Девона”), У товуқдан кичикроқ, ранги қора бўлади (А.Аъзам. “Аскартоғ томонларда”) гапларида қиёс асоси кам белги ифодаловчи сўзлардан бўлиб, ушбу гапларда қиёс эталонида белги ортиқлиги ифодаланган.

Соф қиёс асосини ифодаловчи луғавий воситалар

Ўзбек тилида қиёсий ифодаларнинг ҳосил бўлишида қиёс асосининг ўрни муҳим. Қиёс асоси одатда белги билдирувчи сўзлар орқали ифодаланади.

Қиёс асосининг қиёсий конструкцияларда муҳим компонент сифатида мавжудлиги соф қиёсни қиёс-ўхшатишдан фарқловчи муҳим жиҳатидир. Масалан, юз лолага ўхшатишганда, юзи лоладай ифодаси орқали мўлжалланган маъно ўз ифодасини топади. Бу ифодадаги ўхшаш белги қизиллик бўлиб, белги билдирувчи ушбу сўз матнда қўлланилмаслиги ҳам мумкин. Ифодада ўхшатиш субъекти ва ўхшатиш эталони орасида ўхшаш белгининг тенглиги ўз ифодасини топган. Ушбу ифода соф қиёс асо-

сида юзи лоладан қизил шаклида ифода этилса, предметлар белгисида фарқланиш юз беради ва белги билдирувчи қизил сўзи қўлланилиши талаб этилади. Бу ҳолат соф қиёсий конструкцияларда қиёс асосидаги белгини ифодаловчи сўз қўлланилиши қиёс ифодаланишидаги муҳим ҳолат эканлигидан далолат беради. Масалан, *Сиздан кўра қизингиз ақллироқ* (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”) гапида қиёс ҳосил бўлиши учун муҳим асос ақлли сўзи орқали ифодаланган белгидир. Матнда қиёс асосидаги белгининг ифодаловчи муайян сўз мавжуд бўлмаса, қиёсий белги ноаниқ бўлиб қолади.

Ўзбек тилида қиёсий конструкцияларда кўпинча қиёс асоси сифат туркумидаги сўзлар билан ифодаланганлигини кўриш мумкин. Бундай қиёсий конструкциялар ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Қиёс асоси сифат туркумидаги сўз билан ифодаланган конструкцияларда, асосан, предметдаги қиёсланаётган белгининг предметдан бирида ортиқ ёки камлиги ифода этилади. Қиёс асоси сифат туркумидаги сўз билан ифодаланган конструкцияларда белгининг қиёс субъектида пастлиги ифодаланган ҳолатлар кам учрайди. Масалан, *Кашифёт қилишига нисбатан уни оммавий қўллашга эришиш оғирроқ*. (Т.Малик. “Девона”), *Уят ўлимдан қаттиқ. Эл қатори тердим*. (Ш.Холмирзаев. “Ўзбек характери”) Мазкур гапларда қиёс асоси сифат туркумидаги сўзлар билан ифодаланиб, белгининг қиёс субъектида ортиқ эканлигини ифодалаган бўлса, *Ерликларнинг юраги тангликларникига нисбатан анча кичик* (Т.Малик. “Девона”) гапида эса мавжуд белгининг қиёс субъектида паст даражада эканлиги ифодаланган. Бундай ифодалар фақат белгининг миқдор жиҳатидан пастлигини ифодаловчи сифатлар қиёс асоси вазифасида қўлланилган ҳолларда кузатилади.

Қиёс асосининг равиш туркумидаги сўз билан ифодаланиши мавжуд, бироқ сифат туркумидаги сўзга нисбатан паст даражада. Равиш туркумидаги сўзлардан миқдор билдирувчи равишларни қиёс асоси сифатида қўлланилиши фаол учрайди. Миқдор билдирувчи равишлар қиёс асоси сифатида қўлланилиб, маъно ифодалаш даражасида

мос ҳолда предметдаги белгининг ортиқ ёки камлигини ифода этади. Масалан, *Оталарининг ақчалари амирникидан ҳам кўп дейишади* (Ў.Ҳошимов. “Дафтар ҳошиясидаги битиклар”) гапида қиёс асосини билдирган кўп сўзи мазмунан белгининг ортиқлигини ифодалаганлиги учун қиёсланаётган предметлардан бирида белги ортиқлигини ифода этган. Қиёс асоси кўп сўзи билан ифодаланганда белгининг камлиги ва жуда кўплиги ҳам ифодаланади. Масалан, *Унинг тиришиб, ажинлар ортида қолиб кетган бир ҳовучгина жуссасида тирик моддалардан кўра ўликлари кўпроқ эди* (У.Ҳамдам. “Мувозанат”) гапида ўртача белгидан пастлик ифодаси мавжуд бўлса, *Гўшт сероб, қимиз ундан ҳам кўп*. (О.Ёқубов. “Ота изидан”) Ушбу гапда ўртача белгидан юқори белги ифодаланган.

Кам, оз равишлари мазмунида белги пастлиги боис бу равишлар қиёс асоси сифатида келганда предметлардан бирида белги пастлиги ифодаланади. Масалан, *Ерликларнинг тангликларга нисбатан асаб ҳужайралари ҳам кам*. (Т.Малик. “Девона”) Қиёсланаётган предметларда белгининг ортиқ ёки камлиги меъёрдаги белгига нисбатланади, бу ҳол қиёс асосида белги билдирувчи сўз бўлиши қиёснинг муҳим шарти эканлигини кўрсатади.

Қиёс асослари сифат ва равиш туркумидаги сўзлар билан ифодаланганда, қиёс субъекти ва қиёс эталонидаги белгининг фарқланиши англашилади. Шунга кўра бундай сўзларнинг гап таркибида келиши кўпинча қиёс ҳосил бўлиши учун асос бўлади.

Шу билан бирга қиёс муносабати ифодаланиши жараёнида от туркумидаги сўзнинг ҳам белги билдирувчи луғавий восита вазифасида келгани кузатилади. Масалан, *Мирёқуб, Акбаралига қараганда фаришта!* (Чўлпон. “Кеча ва кундуз”) *Фаришта* сўзи белги билдирувчи сўз ўрнида муносабат билдириш вазифасини бажарган ҳолда қиёс ифодаланиши учун асос бўлган. Бу қиёсий қурилманинг характерли хусусияти шундаки, қиёс, асосан, белгини қиёслаш асосида вужудга келади, белги ифодаловчи сўз қиёс субъекти ва қиёс эталонининг умумий жиҳатларини

намоён этувчи восита сифатида қўлланилади. Мазкур матнда ана шундай ҳолатни акс эттирувчи сўз – қиёсий белги ўрнида от туркумидаги сўз қўлланилиб, қиёс асоси вазифасини бажарган.

Феъл туркумига мансуб сўзларнинг қиёс асосини ифодалаб, қиёсий қурилмалар ҳосил қилишини ҳам кузатиш мумкин.

Қиёс асоси феъл туркумидаги сўз билан ифодаланганда, сифат ёки равиш туркумидаги сўз феъл билан боғланиб келади. Проф. Н.Маҳмудовнинг таъкидлашича, “бундай ҳолатда қиёс асоси сифат ва равиш туркумидаги сўз билан ифодаланганда нисбатан ифода конкретроқ бўлади”. Масалан, *Меҳнат тарбияси шаҳарга нисбатан қишлоқда осонроқ ҳал этилади* (Т.Малик. “Жиноятнинг узун йўли”) гапида қиёс асосидаги белги *ҳал этилади* бўлса-да, ушбу гапда қиёс муносабатини ҳосил бўлишида сифат туркумидаги *осонроқ* сўзининг ҳам муҳим ўрни бор. Чунки муайян сўзнинг иштирокисиз гапнинг синтактик структурасида қиёс мавжуд бўлмайди. Ушбу ҳолатда қиёс вужудга келиши учун белги билдирувчи сўзлар муҳим эканлигини кўрсатади. *Меҳнат тарбияси шаҳарга нисбатан қишлоқда осонроқ* гапида ҳам қиёс муносабати мавжуд бўлиб, бу гапда қиёс асоси *осонроқ* сўзи орқали ифодаланган бўлади. Юқоридаги гапда эса *осонроқ* сўзи қиёс асосини ташкил этмайди, чунки гап семантикаси феъл туркумидаги сўзнинг қиёс асоси эканлигидан далолат беради, гап мазмуни меҳнат тарбиясининг осонлиги ҳақида эмас, балки қандай ҳал этилиши ҳақида эканлиги қиёс асосини феъл туркумидаги сўзлигига ишора қилади.

Қиёс асоси вазифасида кўпроқ ясама феъллар иштирок этади. Масалан, *Шайбонийхон хонлик ҳокимияти билан диний ҳокимиятни ўз қўлида бирлаштириб, Темурийларга нисбатан катта бир устунликка эришмоқда эди*. (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”), *Номус жонга нисбатан устунлик қилди*. (Т.Малик. “Шайтанат”), *Бунӣ Сайёра билар, шунинг учун ҳам у бошқа йигитлардан кўра уни ўзига яқин тутар, ҳатто сирларини унга айтарди* (Ў.Умарбеков. “Одам бўлиш

кийин”) гапларидаги қиёсий белгилар устунлик, яқинлик шу сўзлар ёрдамида ҳосил бўлган ясама феъллар орқали ўз ифодасини топган. Қуйидаги мисолда ҳам бу ҳолатни кузатиш мумкин. *Энди Ёқуббек Бобурга ҳаммадан ортиқ садоқат билдирмоқда эди.* (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”)

Кўринадики, қиёс асосининг ифодаланишида от ва феъл туркумидаги сўзлар ҳам иштирок этади. Бироқ қиёс белги мослиги асосида ҳосил қилинадиган ифода усули экан, унинг шаклланиши бевосита белги билдирувчи сўзлар билан боғлиқ.

Қиёс ифодаланишида кўпгина ҳолларда, айниқса, шахс билан шахснинг қиёсида шахсга баҳо бериш қиёс ҳосил бўлишидаги асосий йўл ҳисобланади. Шахснинг яхшилиги, ақллилиги ёки аксинча, ёмон хусусиятлари, шу тушунчаларни ифодаловчи луғавий воситалар ёрдамида кўрсатилиши ва шу асосда бошқаларга шахсдаги яхши ёки ёмон томонларни таърифлаш ва бундан хулоса чиқаришга ундаш асосида қиёс ҳосил бўлади. Ғ.Қамбаров бу ҳолатни қуйидагича акс эттиради: “Муносабат ўзаро қиёслаш асосида юзага келади. Қиёслаш эса муайян мезонга нисбатан белгиланади”⁸⁸. Қиёс учун мезон эса қиёслаш маъносининг мавжудлигидир. Масалан, *Ҳозир Шайбонийхоннинг қароргоҳида ислом динини ундан яхши биладиган, Қуръонни қироат билан ўқишга ундан ўтадиган одам йўқ эди.* (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”) Матнда қиёс субъекти ва қиёс эталони Шайбонийхон ва одам, қиёс асоси ислом динини билиш, Қуръонни қироат билан ўқиш ҳолатининг қиёс субъекти ва қиёс эталонида фарқланиши қиёслаш маъносидир. Чунки одатий нутқда сифат ва равиш туркумидаги сўзлар қўлланилганда ҳам улардаги зидланиш маъно хусусиятлари белгидаги фарқлашни вужудга келтиради. Масалан, *Бу бола яхши бола* гапидаги *яхши* сўзи орқали белгининг ёмон сўзига нисбатан ифодалангани сезилади. Аммо қиёс вужудга келмайди. Чунки бу гапда қиёслаш маъноси, қиёслаш маъносини вужудга келтирув-

⁸⁸ Қамбаров Ғ. Кўрсатилган диссертация. – Б. 36.

чи қиёс субъекти ва қиёс эталони мавжуд эмас. Бундай ҳолатни айрим қиёсий қурилма моделига эга бўлган ифодаларда ҳам кузатиш мумкин. Масалан, *Зўрдан зўр чиқди. Олиш катталашди* (Т.Мурод. “Юлдузлар мангу ёнади”) гапидаги *зўрдан зўр* бирикмасида маъно жиҳатидан белгининг ортиқ-камлиги, шакл жиҳатдан, қиёс ифодаловчи *-дан* воситаси мавжуд. Бироқ қиёс субъекти ва эталони мавжуд эмас. Шунга кўра қиёс ифодалаш мезонига мос келмайди ва уни қиёсий ифода деб бўлмайди.

Қиёс компонентларининг бири вазифасида бу, у олмошлари иштирок этган ҳоллар ҳам кузатилади. Масалан, *Бу сувдан ҳам мулойим, сутдан ҳам оқ, чумолидан ҳам беозор, мусичадан ҳам сўфими?* (Чўлпон. “Кеча ва кундуз”), *Ўн беш-йигирма йилдан бери урушнинг совуқ нафаси тегмаган бу шаҳар Самарқандга нисбатан осуда ҳаёт кечирмоқда эди* (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”) гапларида бу олмоши, биринчи гапда Мирёқуб, иккинчи гапда эса Тошкент сўзлари ўрнида қўлланилган ҳамда қиёс субъекти ва қиёс эталони билан белги даражаланиши асосида алоқадор эканлигини англатган. Қиёсий ифодаларнинг бу типи ҳам матн билан узвий боғлиқ бўлиб, қиёс компонентларидан бири матннинг мазмунидан англашилиб туради. Масалан, *Айни биз енгган кунга Усмон ота келиб қолса бўладими! Эсимда бор: бошига кепка кийган енги калта оқ кўйлак галифе шимда, кўзларини қисганча биз томонга қараб келаяпти. Орқа ўнги кетмончилардан баттар чанг.* (Ў.Усмонов. “Гирдоб”) Ушбу гапдаги қиёс эталони кетмончилар, қиёс асоси баттар бўлиб, қиёс субъекти Усмон ота матннинг қиёс ифодаланган қисмида эмас, олдинги қисмида қўлланилган. Бу ҳол қиёсий ифодалар фақат гап доирасида эмас, матн доирасида ҳам шаклланиши мумкинлигини кўрсатади.

Умуман, ўзбек тилида белги билдирувчи ва белги билдирувчи сўз ўрнига келган луғавий воситалар қиёс асосини ташкил этади. Қиёс асоси қайси туркумдаги сўзлар билан ифодаланишига кўра соф қиёс икки гуруҳга ажратилади. Қиёс асоси белги билдирувчи сўзлар ёрдамида ҳосил қилинган қиёслар ва қиёс асоси феъл туркумидаги

сўзлардан ҳосил бўлган қиёслар. Қиёс асоси феъл туркумидаги сўз билан ифодаланганда, сифат, равиш ва феъл бирикиши асосидаги ясама феъллар қиёс асоси бўлиб келганлиги кузатилади. Бу ҳолат қиёс асоси сифатида белги билдирувчи сўзларнинг бўлиши қиёс учун муҳим эканлигини кўрсатади.

Қиёсий ифоданинг вужудга келишида грамматик шаклларнинг ўрни

Ўзбек тилида қиёслаш муносабати ҳосил қилишда қўшимчалар ҳам, ёрдамчи сўзлар ҳам иштирок этади. Тилшуносликка оид манбаларда, асосан, чиқиш келишиги қўшимчаси *-дан* нинг қиёс маъносини билдириши таъкидланган⁸⁹. Бу қўшимчанинг қиёс ифодалаши М.Мукаррамов томонидан ҳам кўрсатиб ўтилган⁹⁰. Н.Маҳмудов ҳам қиёснинг асосий формал кўрсаткичи сифатида *-дан* қиёслаш вазифасини бажаришини таъкидлаб ўтади⁹¹. Бошқа туркий тилларда ҳам мазкур қўшимчанинг қиёс муносабатини ифодалаши тадқиқотчилар томонидан эътироф этилган. Чунончи, Э.Р.Тенишев бу қўшимчанинг сариқ-уйғур тилида сўз бирикмаси ва сифат асосида қиёс ҳосил қилишини кўрсатади. *Sumert aytan o'rtig* (выше, чем гора Суммер)⁹². М.Мирзахидова қирғиз тилида чиқиш келишиги ифодаловчи маъноларнинг хилма-хиллигини кўрсатар экан, шу маънолардан бири қиёслаш (солыш-тырма) маъно эканлигини *бал – конфеттен татту* (асал – конфетдан ширин) мисоли орқали асослаган⁹³.

⁸⁹ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. – Б. 135; Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б. 234.

⁹⁰ Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 47.

⁹¹ Маҳмудов Н. Ўша асар. – Б. 70-71.

⁹² Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. – М.: Наука, 1976. – Б. 65.

⁹³ Мирзахидова М. Грамматик маъно ва шаклнинг диалектик талқини / “Инновацион ғоялар, ишланмалар ва уларни ишлаб чиқариш ҳамда таълимда қўллашнинг замонавий муаммолари”. Халқаро илмий-амалий анжуман. – Андижон: 2019. – Б. 189.

Қиёс маъноларини ҳосил қилишда иштирок этадиган бу воситалар ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, -дан қўшимчаси ёрдамида қиёс ифодаланиши қиёсий ифодаларда етакчи ҳисобланса-да, бу қўшимчадан кейин кўмакчиларнинг ҳам фаоллиги кузатилади. Бу ҳол қиёс ҳосил бўлишида лексик-морфологик воситанинг уйғунлиги муҳимлигини кўрсатади. Масалан, *Маҳмудхон мағлуб бўлган жиянидан кўра ғолиб Шайбонийхонни ортиқроқ ҳурмат қилишини элчисига сездириб қўймоқчи эди* (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”) гапида қиёслаш муносабатини ҳосил қилувчи -дан чиқиш келишиги қўшимчаси ҳамда *кўра* кўмакчиси иштирок этган. Бу гапда -дан қўшимчаси қиёс воситаси, *кўра* сўзи қиёс асоси орқали ифодаланган маънони кучайтириш вазифасини бажарган.

Қиёснинг муҳим жиҳатларидан яна бири, қиёсий қурилма таркибидаги сўзлар бир-бири билан шу даражада боғланадики, ҳатто бирининг талаби билан иккинчисининг шакли унга мос ҳолда ўзгариб келади. Бу ҳолни қиёс ифодаловчи восита ва қиёс субъектини ифодаловчи сўзлар мисолида кузатиш мумкин. Масалан, *Сувнинг очиқ сатҳи соҳилга нисбатан ёруғроқ эди*. (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”) Мазкур гапдаги қиёс муносабатининг вужудга келишида *нисбатан* сўзи муҳим вазифа бажарган. Матндаги *ёруғроқ* сўзи орқали ифодаланган маъно қиёс асоси, *нисбатан* сўзи эса қиёслаш кўрсаткичидир. Қиёс субъекти қиёс эталони вазифасида *соҳилга* сўзини ўзига жўналиш келишиги -га шаклида тобеланишини талаб қилган. Ёки *Унинг тиришиб, ажинлар ортида қолиб кетган бир ҳовучгина жуссасида тирик моддалардан кўра ўликлари кўпроқ эди*. (У.Ҳамдам. “Мувозанат”) Бу гапдаги қиёс воситаси *кўра* сўзи ўзига тобеланган сўзни -дан қўшимчаси орқали боғланишини таъминлайди. Матнда луғавий воситалар қўлланилишининг мутаносиблиги, барча ифода воситаларига нисбатан ҳам қиёс учун муҳимдир.

Қиёснинг ифода усули сифатидаги алоҳида хусусиятларга эгаллиги фикр ифодалаш жараёнида фавқулодда чексиз даражада эркин бўлган тил воситалари айнан

қиёсий қурилмалар ифодаланишида чегараланган. Қиёс асосининг белги ифодаловчи сўзлардан ташкил топиши, қиёс кўрсаткичининг нисбатан, кўра, қараганда кўмакчиларидан иборат бўлиши ва шу воситалар иштирок этган сўзнинг ўзига тобеланаётган сўз таркибида жўналиш ва чиқиш келишиги қўшимчаси бўлишини талаб этиши қиёсий ифодаларнинг асосий мезонидир.

Қиёсланаётган предметлардаги белгининг бошқасига нисбатан ортиқлиги ифодаланиши қиёс белгисидан олдин ҳам юкламасини ишлатиш орқали ҳосил бўлади⁹⁴. *Ҳам ва -да* юкламалари белги билдирувчи сўздан олдин келганда, белгининг қиёсланаётган белгига нисбатан ўртача даражадаги ортиқлигини ифода этади. Қуйидаги мисолларда шу ҳолатни кузатиш мумкин. *Шунинг билан бирга Азизбек ёнида қандай мавқиз туткан бўлса, Нормухаммад қушбеги олдида ундан ҳам юқорироқ ва маънолироқ эътибор қозонди.* (А.Қодирий. “Ўткан кунлар”), *Қосимбекнинг бу гаплари Бобурга жуда мантиқли туюлди. У онасига қараб бундан ҳам мантиқлироқ бир сўз кутди.* (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”), *Ғалати-ғалати маъноларга тўла назар-нигоҳлар эса милтиқнинг ўқидан-да оғирроқ зарб-залвор билан унинг кўзига, кўзи орқали вужуд-вужудига урилди.* (Х. Дўстмуҳаммад. “Кўза”), *Лекин қаршисида ҳануз сўзсиз-садосиз турган Омоналига нисбатан бўлган кек-гинаси тоғдан-да юксакроқ эди.* (Н.Норқобилов. “Тоғдаги ёлғиз одам”)

Қиёсда белгининг ҳам ва -да юкламалари орқали ифодаланадиган белгига кўра ортиқ даражада эканлиги қиёсий белги билдирувчи сўздан олдин турли луғавий воситаларни келтириш билан юзага келади. Бундай луғавий воситалар кўпинча сонлар ва миқдор-даража билдирувчи сўзлардан бўлади. Сон туркимидаги ҳисоб сўзлар *карра, марта, чандон, ҳисса* каби сўзлар қиёсий белгининг юқори даражада эканлигини кўрсатади. Масалан, *Аҳмад Танбал ўша Хонзода бегимга одам қўйиб ниятига етолмаганидан бери Бобурга қарши адовати аввалгидан ўн ҳисса ортиқ бир*

⁹⁴ Қаранг: Маҳмудов Н. Кўрсатилган асар. – Б.76.

куч билан хуруж қилмоқда эди. (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”), Яшириб нима қилдим, кўча чангитиб юргандан кўра командага бўлиниб олиб, тўп тепган ёки холироқ жойга бориб олиб чиллак ўйнаган минг марта яхши. (Х.Тўхтабоев. “Сариқ девни миниб”), – Аммо сиз учун Танбалдан кўра Шайбонийхон юз чандон хатарлироқ, ҳазратим. (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”) Шунингдек, миқдор билдирувчи кўп, ортиқ, анча, жуда, ғоят каби даража билдирувчи сўзлар ёрдамида ҳам қиёсланаётган белгининг предметнинг бирида бошқасига нисбатан юқорилиги ўз ифодасини топади. Масалан, Энди Ёқуббек мана шу сирни яхшироқ бекитиш учун Бобурга ҳаммадан ортиқ садоқат билдирмоқчи эди. (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”), Унинг аҳволи Абдуллага қараганда анча қийин эди. (Ў.Умарбеков. “Одам бўлиш қийин”) Қиёсий қурилмаларда қиёс субъекти ва қиёс эталонидаги белгининг ортиқлиги ифода этилган ҳолатлари кўп. Белги камлиги асосида юзага келган қурилмалар кам учрайди ва бундай қиёсларда миқдорнинг камлигини билдирувчи равишлар қиёс асоси бўлиб келгани кузатилади. Масалан, Хос навкарлар наригиларга қараганда икки баробар оз бўлсалар ҳам дадил саваша бошладилар. (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”) Келтирилган матндаги миқдорнинг камлигини билдирувчи оз равиши орқали мазкур матнда қиёсланаётган белгининг миқдор жиҳатидан камлиги ифодаланган. Қиёсий ифодаларда белгининг қай даражада ифодаланиши қиёс субъекти ва қиёс эталони орасидаги фарқнинг даражаланишига ҳам боғлиқ. Агар белги билдирувчи сўздан олдин даража равишлари иштирок этса, белгининг янада ортиқлик даражаси ифодаланади. Масалан, Бу бино наригусига нисбатан жуда катта гапидаги қиёсланаётган предметлардаги қиёсий белгининг предметлардан бирида ортиқлигини ифодаланиши жуда сўзининг қўлланилиши билан янада ортган.

Ўзбек тилида қиёсий ифодани вужудга келтирувчи муҳим восита –дан кўшимчаси бўлиб, бу восита орқали қиёс ифодаланиши белги билдирувчи сўзларга боғлиқ. Масалан, Она, ота сўзларининг она-ота меҳрибон бирикишида қиёс учун

асос бўладиган компонентлар бўлса-да, қиёс ҳосил қилувчи бошқа элемент, қиёс ифодаловчи восита бўлмагани учун, мазкур матнда қиёс мавжуд эмас. Она отадан меҳрибон ифодасида қиёслаш воситаси -дан мавжудлиги учун белги билдирувчи меҳрибон сўзи орқали бу ифодадан қиёс ҳосил бўлган. -дан қўшимчаси ёрдамида ҳосил бўладиган қиёсларда белгининг ўртача миқдордаги ортиқ-камлиги ифодаланади. Шунга кўра -дан қўшимчаси, асосан, қиёс ифодаланиши учун муҳим бўлган кўра кўмакчиси, ҳам юкламаси қўлланилади ва қиёс компонентларидаги белгининг нисбатан ортиқ ёки кам эканлигининг ифодаланиши бевосита шу кўмакчилар ва юклама билан боғлиқ равишда ҳосил бўлади. Масалан, Айниқса, шу топда кўнгли алла қайларга тортаётган Зеби учун бир хил эзма кампирлардан кўра бу – камган, серуйқу кампир яхши эди. (Чўлпон. “Кеча ва кундуз”) -дан кўра боғланишида ҳамма вақт ҳам, кўра сўзи ёрдамида қиёслаш муносабати, яъни белги ортиқлиги ифодаланавермайди. Ушбу боғланишлардаги қиёсий қурилмаларда кўра сўзи баъзан таъкидлаш маъносини билдириб, қиёс маъноси -дан орқали ифода этилади. Масалан, Нарӣ борса аввалги ишлардан кўчириб олиб, мужмал, кераксиз, қуруқ бир нарса ёзгандан кўра, кичкина фактни атрофлича ўрганган маъқул эмасми? (Ў.Усмонов. “Гирдоб”) Юқорида келтирилган фактик материаллар -дан кўра формаси асосида қиёс ифодаланишини тўла тасдиқлайди.

-дан ҳам қиёслаш воситаси, қиёсни юзага келтирувчи фаол шаклдир. Бу шакл орқали чоғиштирилаётган предметлар белгисининг янада ортиқлиги таъкидланади. Самарқандда Бобурни тилдан қолдирган касаллик – ғоят кучли бир руҳий ларзанинг оқибати эди. Энди ундан ҳам кучлироқ руҳий ларза Бобурнинг тилида қолган дудуқликни бирдан йўқ қилиб юборди. (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”)

Умуман, чиқиш келишиги қўшимчаси қиёс муносабатини ҳосил қилганда сўз ва қўшимчаларнинг қуйидаги боғланишлари вужудга келади.

а) чиқиш келишиги қўшимчаси ва белги билдирувчи сўз: Тулкини билмас экансан. У любой духтирдан зўр.

(Э.Аъзам. “Еттинчи тулки”) Бу шакл орқали оддий қиёс ҳосил қилинади ва қиёсланаётган предметлар белгиси меъёрга нисбатан ортиқ ёки кам эканлиги ифодаланади.

б) чиқиш келишиги қўшимчаси, ҳам сўзи орқали: – *Биламан, болам, биламан*, – Қўрбошининг овози янада мулоимлашди. У аввалгидан ҳам секинроқ, аммо ундан ҳам самимийроқ оҳангда давом этди. (О.Ёқубов. “Оққушлар, оппоқ қушлар...”)

в) чиқиш келишиги қўшимчаси кўра сўзи ва *-роқ* қўшимчаси орқали: *Бу билан У Қутлуғ Нигор хонимдан кўра ўзининг аҳволи яхшироқ эканини намоиш қилмоқчи эди.*

д) чиқиш келишиги қўшимчаси, ҳам, *-роқ* қўшимчаси орқали: *Марварид шу боис бошқалардан ҳам кўпроқ ҳазратдан ҳайиқади.* (О.Мухтор. “Муҳаббат ўлимдан кучли”).

г) чиқиш келишиги қўшимчаси, ҳам, кўра сўзлари орқали: *Лекин инсон дунёда истеъдодсиз бўлгандан ҳам кўра, иймонсиз бўлгани ёмонроқ экан!* (О.Мухтор. “Муҳаббат ўлимдан кучли”)

е) чиқиш келишиги қўшимчаси ва кўра сўзи орқали: *Ҳар ҳолда, анкетага фан номзоди дегандан кўра фан дўхтири деб ёзилгани зўр-да, домла!* (Э.Аъзам. “Жаннат ўзи қайдадир”).

Қиёс ифодаланган матнларни кузатиш шуни кўрсатадики, кўпгина ҳолларда бир матннинг ўзида қиёснинг бирдан ортиқ формал кўрсаткичи қўлланилади. Масалан, *Сиз менга барча бекларимдан яқинроқсиз.* (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”), *Отаси кириб келганидан кейин Зебининг кўнглида ўйнаган изтироб ва ҳаяжон Раззоқ сўфининг “нима бу қиёмат” деган қиёматидан қўрқинчлироқ эди.* (Чўлпон. “Кеча ва кундуз”) Юқоридаги гапларда қиёс воситаси сифатида қўлланилган *-дан* ва *-роқ* қўшимчаларининг ўз вазифаси мавжуд бўлиб, *-дан* қўшимчаси орқали қиёсланаётган белгининг ортиқлиги ифодаланса, *-роқ* орқали муайян белги одатдаги белгидан кам эканлиги ифодаланади. Бу ҳол моҳият жиҳатидан таъсирчанликни таъминлаш вазифасини бажарувчи бадиий нутқ ўлчовларига мос келади ва услубий имкониятларни вужудга келтиради. Зеро, бадиий матнда қўлланиладиган ҳар бир тил воситаси муайян маънонинг турли даражаларни ҳам

ифода этадики, бу ҳолни қиёс ифодаловчи морфологик воситаларда ҳам кузатиш мумкин. Масалан, – *Сиз ўғлингизга нисбатан шафқатлироқсиз* (М.М.Дўст. “Галатепага қайтиш”) гапидаги белги билдирувчи сўздаги *-роқ* қўшимчасисиз қиёс ифода этилган. *-роқ* қўшимчасини матндан чиқариш орқали унинг ушбу матндаги ўрнини изоҳлаш мумкин. Аввало, *-роқ* қўшимчаси қиёсланаётган предметлардаги қиёс манбаининг кўлам жиҳатдан кенглигини ифодалаши билан характерли. Иккинчидан, *-роқ* қўшимчаси келтирилган матндаги бошқа сўзларнинг алоқасини таъминлаган ва фикрни жозибали ифодалаш учун хизмат қилган. Қиёслаймиз: *Сиз ўғлингизга нисбатан шафқатлисиз. Сиз ўғлингизга нисбатан шафқатлироқсиз*. Бу ҳолатда *нисбатан* кўмакчиси ва *-роқ* қўшимчасининг кетма-кет келишининг ҳам муайян асослари мавжудлигини кўрсатади. Шунга кўра қиёсий қурилмаларда қиёсланаётган белгининг кучлилиги ёки камлигини ифодалаш учун қиёсий ифодани вужудга келтирувчи бир неча воситалар қўлланилган ҳолатлар кўп учрайди. Қиёс муносабатларини ифодалашда фаол бўлган кўра, қараганда, *нисбатан* каби кўмакчиларнинг асосий вазифаси қиёсланаётган белгининг ортиқ ёки камлигини кўрсатишидир. Бу луғавий воситалардан кўра кўмакчиси, ҳам юкламаси, чиқиш келишиги *-дан* қўшимчали сўз билан боғланади. Бу ҳол шуни кўрсатадики, айрим қиёсий қурилмаларда бир неча қўшимча ва бир неча кўмакчи иштирок этади, бироқ қиёс ифодаланиши учун унинг биттаси асосий вазифа бажариб, қолганлари ёрдамчи воситалар вазифасида қолади. Масалан, *Бу мушкул вазиятда титраб-қалтираб, тақдир зарбасини кутиб ўтиргандан кўра Курол билан ҳимояга чиқиш яхшироқ эканини сезиб умрида биринчи марта белига қилич тақди*. (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”) Бу матннинг қиёс объекти характерли бўлиб, унда ҳолатга ҳаракат қиёс этилган. Матнда қиёсий ифодани вужудга келтирувчи *-дан* қўшимчаси, лексик воситалар кўра сўзи қўлланилган бўлса-да, қиёс ифодаланиши учун асосий бўлган восита *-дан* қўшимчасидир. Бу гапда кўра сўзи мавжуд бўлмаган ҳолда ҳам қиёслаш мавжуд. Кўра сўзи ушбу гапда қиёс субъектига нисбатан қиёс эталони орқали

ифода этилган нарсa, ҳодисанинг афзаллигини солиштириш орқали юқори эканлигини англатган. Умуман, *кўра*, *нисбатан*, *қараганда* сўзлари қиёслаш жараёнида белгининг ортиқлигини ифодаласа-да, одатий белгидан катта даражада фарқланиб кетадиган кучлилик ифода этилмайди.

-роқ қўшимчаси ва келтирилган кўмакчиларнинг маъно англатиши ҳақида “Ўзбек тили стилистикаси” муаллифлари шундай ёзади: “-роқ аффикси баъзан бошқа воситалар ёрдамида, улар билан биргаликда белгининг нисбатан ортиқлигини ҳам кўрсатади: *Салим Каримга қараганда каттароқ*, *Салима Каримага нисбатан чиройлироқ*. ...белгининг ортиқлиги -роқ морфемасисиз ҳам сезилади. *Салим Каримдан катта*. *Салима Каримага нисбатан чиройли*... Бу ўринда катта ва кичик, чиройли ва хунук оппозицияси бемалол сезилади. Бу маънонинг англашилишига *кўра*, *қараганда* каби кўмакчилар ёрдам бераяпти. Аммо ана шу катталиқ, чиройлилик белгиси чоғиштирилувчи предмет белгисидан катта фарқ қилиб кетмайди⁹⁵.

Бу ҳол шуни кўрсатадики, -роқ қўшимчасининг қиёсий қурилмалар таркибида кўп қўлланилишида, қиёсий қурилмаларда белгининг қиёс асоси орқали ифодаланадиган белгидан камлигини кўрсатиш, шунингдек, фикрга алоҳида диққатни жалб этиш каби нутқий имкониятларни вужудга келтириш кўзда тутилади. Қуйидаги мисоллар орқали ана шу ҳолатни кўриш мумкин. *Кўкатлари тишига олинадиган бўлиб қолган. Олисдаги тепалар яқиндагисидан яхшироқ кўринади*. (Ш.Холмирзаев. “Қил кўприк”) Матнда тепалар, олислик ва яқинлик белгиси асосида қиёс этилиб, -дан қўшимчаси орқали қиёс шаклланган. Ушбу матнда -роқ қўшимчаси бўлмаса, ифодада ғализлик, ноаниқлик вужудга келади. Шу асосда ушбу матндаги -роқ қўшимчасининг асосий вазифаси нутқий жозибадорликни таъминлаганлигида кўринади. Бу ҳолни қуйидаги гапда ҳам кузатиш мумкин. *Инсониятнинг бахти йўлида*

⁹⁵ Шомақсудов А. ва б. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 110.

хизмат қилишдан улуғроқ иш йўқ демоқчиман. (Ш. Холмирозев. “Қил кўприк”)

-роққўшимчасидаги бухусусиятшукўшимчақўшилиши учун ноодатий бўлган сўзларга қўшилганда, янада яққол кўринади. Биз Акбарали мингбошини Мирёқубдан кўра одамроқ деб биламиз. (Чўлпон. “Кеча ва кундуз”)

Қиёсий ифодани ҳосил бўлишида иштирок этувчи лексик-морфологик воситалардан яна бири жўналиш келишиги шакли -га, нисбатан, қараганда кўмакчиларидир. Нисбатан, қараганда, кўра кўмакчиларининг қиёс ҳосил қилишдаги вазифалари аслида бир хил. Бу воситалар қиёс субъекти ва қиёс эталонидаги белгининг бирига кўра иккинчисида нисбатан ортиқ ёки камлигини кўрсатади ва шу боис улар кўпгина ҳолларда бир-бири ўрнида қўлланаверади. Масалан, Сендан кўра, сендан ҳам; сенга нисбатан, сенга қараганда. Кўринадики, нисбатан, қараганда сўзлари жўналиш келишиги қўшимчали сўз билан бириккан ҳолда қиёс ҳосил қилади. Жўналиш келишиги қўшимчаси қиёс ҳосил қилмайди, шу жиҳатдан -дан қўшимчасидан фарқланади. Нисбатан, қараганда кўмакчилари гарчанд, қиёслаш маъносини ифода этсада, -га қўшимчасисиз бу муносабат вужудга келмайди. Бадиий матнларда нисбатан сўзининг қиёс маъносини ҳосил қилган ҳолда кўп қўлланилгани кузатилди ва барча ўринларда қараганда сўзи билан ўрин алмаштириш мумкинлиги, бу икки луғавий воситанинг мазмун жиҳатдан мутаносиблигини кўрсатади. Асадбек тўғрисида юрган гапларга ишонмаган тақдирда ҳам шаҳар ҳокимига нисбатан кўпроқ мавқега эга бўлган бу одам аҳмоқмасдир, деб қўйган эди. (Т.Малик. “Шайтанат”) Лекин ўраб олинган ёв Бобур қўшинига нисбатан етти саккиз баробар кўп эди, чопқир отлар баҳайбат филларнинг бир зарбасидан юмалаб йиқилиб кетарди. (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”), Марказий ҳужумчи умуман бизнинг йигитларга қараганда чаққонроқ экан, кучли зарб билан бу тўпни ҳам эсон-омон тўрга жойлаб қўйди. (Х.Тўхтабоев. “Сариқ девни миниб”) Келтирилган мисолларда нисбатан ва қараганда сўзларини ўрин

алмаштириш матннинг умумий ҳолатини ўзгартирмайди. Бу ҳолатда қиёс ифодаланишида кўмакчиларнинг ўрни муҳим ҳисобланса-да, қиёсий ифодани юзага чиқишида жўналиш келишиги шаклининг иштироки ҳам зарурдир.

Соф қиёс ифодаланишининг синтактик имкониятлари

Қиёс субъекти ва қиёс эталони муносабатлари гапнинг мазмуни орқали намоён бўлади. Шунга кўра манбаларда қиёсга синтактик ҳодиса сифатида қаралади⁹⁶. Қиёсий гаплар синтактик структурасига кўра содда бўлса ҳам, семантик жиҳатдан мураккаб бўлади. Айнан ана шу семантик жиҳати қиёс ҳосил бўлиши учун муҳим асос ҳисобланади. Ҳар бир қиёсий гап структураси икки ва ундан ортиқ пропозиция (объектив вазият, воқеа номи, гапнинг объектив мазмуни)⁹⁷дан ташкил топади. Бироқ кўпинча бу пропозицияларнинг бири гап таркибида ифодаланмайди, гапнинг синтактик структурасидан ифодаланмаган пропозиция англашилиб туради. Ана шу икки пропозициянинг мавжудлиги қиёс учун асос бўладиган белги-хусусиятнинг қиёс субъекти ва қиёс эталони учун умумийлиги қиёс ҳосил қилинишининг мезонидир. Масалан, *Ажабки, амакисига нисбатан дадаси ҳар жиҳатдан кучли* (О.Мухтор. “Муҳаббат ўлимдан кучли”) гапида икки семантик пропозиция – “амакиси кучли”, “дадаси кучли” мавжуд бўлса-да, гапнинг синтактик структураси қисқарган ҳолда ифодаланган, яъни синтактик структурада бу пропозициялар-

⁹⁶ Шомақсудов А. ва б. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983; Абдурахмонов Ф. Қўшма гап синтаксиси асослари. – Тошкент: Фан, 1958; Маҳмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – Тошкент: Ўқитувчи, 11984; Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивлик ифодалашнинг синтактик усули. – Тошкент: Фан, 1987; Худойберганова Д. Семантические и стилистические особенности конструкций уподобления в узбекском языке: дисс. канд. филол. наук. – Тошкент, 1989.

⁹⁷ Бу ҳақда қаранг: Давлатова Р. Пропозиция ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши: филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2009. Б – 11.

дан қиёс субъекти ифодалаган пропозиция тўлиғича ўз ифодасини топган. Қиёсланаётган кучлилик белгиси қиёс субъекти ва қиёс эталонига ҳам тегишли бўлганлиги учун семантик жиҳатдан эса қиёс эталонида ҳам қиёсланаётган белги мавжудлиги, ортиқлиги, бироқ иккинчи пропозициядагига нисбатан белгининг пастлиги ўз ифодасини топган. Бу ҳол қиёсланаётган объектлар орасида мустақкам алоқа мавжуд бўлишидан далолат беради.

Қиёсий конструкцияли гаплар синтактик структураси нуқтаи назаридан қиёс субъекти ва қиёс эталонининг жойлашишига кўра эркин. Масалан, *Аммо, ўринсиз андишани четга қўйиб гапирганда, у майдонда от суриб юрган донгдор отахону акахонларнинг кўпчилигига нисбатан асл адабиётга яқинроқ, ҳатто унинг содиқ фуқароси эди.* (Э.Аъзам. “Ёзувчи”) Бу гапдаги қиёс субъекти у қиёс эталонига нисбатан гапнинг синтактик структурасида олдинги позицияда жойлашган. Баъзан бу тартиб ўзгариши, қиёс эталони қиёс субъектидан олдин келиши мумкин. Бундай ҳолатда сўзнинг синтактик позициясидаги ҳолати ўзгармайди. Масалан, *Ёмон дўстан қирда ётган тош яхши гапида қиёс эталони гап синтактик структурасининг олдинги қисмида жойлашган.* Бироқ ҳар иккала гапда ҳам қиёс субъекти – эга, қиёс эталони – тўлдирувчи синтактик позицияда келган.

Проф. Н.Маҳмудов қиёсий содда гапларнинг икки типини ажратар экан, биринчи тип қиёсий содда гапларда қиёс субъекти, асосан, эга позициясида: айрим ҳолларда ҳол ва тўлдирувчи синтактик позицияларда ифодаланишини таъкидлайди⁹⁸.

Қиёсий конструкцияларда баъзан қиёс субъекти ва қиёс эталони синтактик позициядаги ўрни ва қандай қиёсий восита билан қўлланилишига кўра синтактик позицияси ўзгаради. Маълумки, қиёс субъекти синтактик пропозициянинг кўпинча олд қисмида бўлиб, бош келишик шақлида бўлади ва шунга кўра у эга синтактик позициясини эгаллайди. Қиёс асоси эса синтактик структура сўнгида ва

⁹⁸ Маҳмудов Н. Кўрсатилган асар. – Б. 79.

кесим позициясида. Қиёс эталони воситали тўлдирувчи. Масалан, *Йигит киши дангал гапи билан хотиндан фарқ қилади.* (Т.Малик. “Девона”) Матнда қиёс субъекти синтактик структуранинг олд қисмида, қиёс эталони синтактик позициянинг кейинги қисмида келган. Қиёсий конструкцияларда, айниқса, қиёс асоси сифат ва равиш туркумидаги сўзлар билан ифодаланганда, гапнинг синтактик структурасида қиёс эталони олдинги ўринда, қиёс субъекти кейинги ўринда келади. Масалан, ... *Менга қолса, сен ёзган қалин китобдан кўра, Саидқул Мардонга ўхшаган ростгўй ҳамкасбларимнинг ёзадиган кичкина мақоласи минг бора афзал, дедим* (М.М.Дўст. “Лолазор”) гапида китоб қиёс эталони, гапнинг олдинги қисмида тўлдирувчи синтактик позициясида, *мақола* – қиёс субъекти гапнинг кейинги қисмида эга синтактик позициясида ифодаланган. Кўринадикки, бундай алмашиш синтактик позицияга таъсир этмаган, яъни қиёс эталони – тўлдирувчи, қиёс субъекти эга позициясида ифодаланган. Бу ҳол қиёсий конструкцияларда қиёс субъекти, асосан, эга, қиёс эталони тўлдирувчи позицияларда ифодаланишини кўрсатади.

Қиёсий конструкцияли гапларнинг синтактик структурасидаги етакчи бу ҳолат баъзан ўзгариб туради. Масалан, *Меҳнат тарбияси шаҳарга нисбатан қишлоқда осонроқ ҳал этилади, деб ўйлаймиз.* (Т.Малик. “Жиноятнинг узун йўли”) Ушбу гапда қиёс субъекти ўрин-пайт келишиги қўшимчаси билан, қиёс эталони жўналиш келишиги қўшимчаси, нисбатан кўмакчиси ёрдамида шаклланиб, қиёс субъекти – ҳол, қиёс эталони – тўлдирувчи позициясидаги сўз билан ифодаланган. Ёки *Катта ёшдаги қотилга нисбатан ўсмирда қўрқув кучлироқ бўлади* (Т.Малик. “Жиноятнинг узун йўли”) гапида қиёс асосидаги белгини ифодаловчи сўз – *кучлироқ* эга позициясида келиб, қиёс субъекти ва қиёс эталони вазифасидаги *ўсмир*, *қотил* сўзлар тўлдирувчи синтактик позициясини эгаллаган. Қиёсий конструкцияли гапларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадигани, қиёс асосини ифодаловчи сўз синтактик структурада, асосан, аниқловчи позициясида бўлади. Бундай ҳолларда қиёс субъекти эга, қиёс эталони тўлдирувчи пози-

циясида бўлади. Масалан, *Ғам юки тоғдан оғир*. (Ў.Усмонов. “Гирдоб”) Баъзан қиёс асосини ифодаловчи сўз эга позициясини эгаллаб, қиёс субъекти вазифасидаги сўз кўпинча тўлдирувчи позициясига ўтади. Қуйидаги гапда ҳам шу ҳолатни кузатиш мумкин. *Йўқ, ундан бир нима сўрагандан кўра итдан суяк сўраган афзал*. (Ойбек. “Қутлуғ қон”) Матндаги қиёс субъекти ва қиёс эталони синтактик жиҳатдан тўлдирувчи позициясида, қиёс асоси – эга вазифасини бажарган. Қиёсий конструкцияли гапларнинг бу шакли синтактик жиҳатдан ўзига хос бўлиб, унда эга позициясига келадиган қиёс субъекти, тўлдирувчи позициясига ўтиб, қиёсий белги ифодаловчи сўз эга вазифасида қўлланилади.

Қиёсий конструкцияларда кўпинча қиёслаш учун асос бўладиган восита сўз билан эмас, имплицит ифодаланган бўлади. Масалан, *Ўктам мендан катта* гапида қиёс учун асос бўладиган восита *ёш* сўзи бўлиб, матнда ифодаланмаган. Агар матнда ифодаланмаган қисм тикланса, у қаратқич келишиги шаклида бўлиб, қаратқичли аниқловчи позициясида бўлади. Масалан, *Бўйи мендан икки қаричлар баланд*. (Ш.Холмирзаев. “Йиғи”) Мазкур гапда эса қиёс учун асос бўлган *бўй* сўзи матнда ифодаланган бўлиб, қиёс субъекти позициясида келган. Қиёс компонентларида бундай ўзгаришлар синтактик позициясини ҳам ўзгартиради. Бу, асосан, қиёс субъекти имплицит ифодаланган конструкцияларда учрайди. Келтирилган гапда қиёс субъекти ифодаланмаган. Унда қиёс субъекти ифодаланса, *Унинг бўйи мендан икки қаричлар баланд*. Бу ҳолатда қиёс субъекти унинг сўзи аниқловчи позициясида. Агар қиёс учун асос воситасини ифодаловчи сўз матнда иштирок этмаса, унда *у мендан икки қаричлар баланд* синтактик конструкция вужудга келади ва қиёс субъекти эга позициясидаги сўз бўлиб қолади.

Қиёсий конструкциялар синтактик структураси жиҳатидан қиёс асосини гап охирида келиши билан характерланади. Бундай синтактик структурада қиёс асоси кесим позициясида бўлади: *Бу нима, баъзан эзгуликдан кўра ёвузлик кучлироқми?* (О.Мухтор. “Муҳаббат ўлимдан кучли”) Баъзан бундай тартибнинг ўзгариши қиёс асосини кесим по-

зициясидан бошқа позицияга ўтишига олиб келади. *Шундай пайтларда Раҳим Саидов учун ундан азиз, ундан меҳрибон, ундан севикли одам йўқ эди.* (Ў.Умарбеков. “Ёз ёмғири”) гапида қиёс субъекти – эга, қиёс эталони – тўлдирувчи, қиёс асоси – аниқловчи позициясидаги сўзлар орқали ифодаланган.

Роман босилиб чиққанда, Холидадан кўра Шухратнинг қувончи чексиз эди (С.Аҳмад. “Умрим баёни”) гапида “Шухратнинг қувончи чексиз”, “Холиданинг қувончи чексиз” пропозициялари мавжуд. Бу пропозициялар ўзаро қиёсланганда, Шухратнинг қувончини Холиданинг қувончидан ҳам чексизлиги маъноси ўз ифодасини топган ва чексизлик қиёсий белгиси асосида қиёсий конструкция ҳосил бўлган. Бу конструкция синтактик позицияси жиҳатдан характерли. Унда қиёс субъекти – аниқловчи, қиёс эталони – тўлдирувчи, қиёс асоси – кесим ва қувонч сўзи эга позициясида келган. Қиёсий конструкцияларда қиёс субъекти ва қиёс эталонининг бундай турли синтактик структурада бўлиши, қиёсда доимо объектлар, шахслар, нарсалар эмас, балки уларнинг хусусиятлари, белгилари ҳам қиёсланиши асосида намоён бўлади. Масалан, *Дастлабки кузатувлардан сўнг, Ердаги тараққиёт даражасининг Тангга нисбатан анча орқада экани тахмин этилган эди.* (Т.Малик. “Девона”) Ушбу гапда *Ер* ва *Танг* тараққиёт даражаси асосида қиёсланган. Яъни предметлар эмас, уларнинг белгилари қиёсланган. Бундай қиёсий конструкцияларда ҳам қиёс компонентлари турли позицияларда келганлиги кузатилади. Келтирилган гапда қиёс субъекти, қиёс эталони ва қиёс асоси ҳам ҳол синтактик вазифасидаги сўзлар орқали ифодаланган. Ёки *Одамлар ҳар хил бўлганидек, дарахтлар ҳам турлича. Бири истаганича эгилаверади. Бири эгилишдан кўра синишни раво кўради* (Т.Малик. “Девона”) гапидаги қиёс субъекти ва қиёс эталони дарахтлар, бироқ гапнинг синтактик позицияси дарахтларнинг қиёсланишидан эмас, уларнинг асосий белгилари қиёсидан ташкил топган. Шунга кўра қиёс субъекти тушум келишиги шаклидаги сўз орқали ифодаланиб, воситасиз тўлдирувчи, қиёс эталони чиқиш келишиги қўшимчаси, кўра кўмакчиси орқали боғланиб, воситали тўлдирувчи позици-

ясини эгаллаган. Қиёс субъекти орқали ифодаланган белги мавжуд бўлган қиёс воситаси ифодачиси – бири сўзи эса эга позициясидаги сўздир. Қиёс субъекти ва қиёс эталонининг тўлдирувчи позициясида келиш ҳолатлари қиёс ифодаланувчи гапларда қиёс эталонидан кейин *нисбатан, кўра, қараганда* кўмакчилари қўлланилганда кузатилади. *Катталарга нисбатан ўсмирларда жиноятчи тўдани ташкил этиш осонроқ.* (А.Қахҳор. “Улоқда”) Матнда қиёс субъекти ҳам, қиёс эталони ҳам воситали тўлдирувчи синтактик позициядаги сўзлардир.

Қиёсий конструкцияларда қиёс субъекти ва қиёс эталони сифатида предметлар, нарсалар эмас, балки уларга хос белгилар қиёсланганда баъзан қиёс субъекти ва қиёс эталони ҳам ҳол синтактик позициясида бўлиши кузатилади. Масалан, *Хоинлиги очилса, Ватан хоини сифатида отилишдан кўра, қотил сифатида отилишни афзал кўраётгандир.* Бу гап синтактик структураси жиҳатидан гап охирида феъл туркумидаги сўз келганлиги билан фарқланади. Натижада қиёс асосини билдирувчи *афзал* сўзи ҳам ҳол синтактик позициясида, ҳолбуки, қиёс асосини билдирувчи сўз кўпинча кесим позициясида бўлади. Бу матнда қиёснинг ҳар уч компонентини ифодаловчи сўзлар: қиёс субъекти – қотил сифатида, қиёс эталони – хоин сифатида ҳам ҳол синтактик вазифасидаги бирликлардир.

Қиёсий конструкцияларда қиёс компонентларининг бу хилда турли синтактик позицияларда келиши нафақат қиёс субъекти ва қиёс эталони сифатида предмет, нарсаларнинг қиёсланиши билан, балки қиёс субъекти, қиёс эталони ва қиёс асоси қайси маънодаги сўзлар билан ифодаланишига ҳам боғлиқ. Масалан, қиёсий конструкцияларда қиёс, асосан, белги билдирувчи сўзлар орқали ифодаланиб, синтактик структурада гап охирида келади. Бундай ҳолларда қиёс асоси доимо кесим позициясида бўлади.

Айрим ҳолларда қиёс асосини ифодаловчи сўз ҳолатни ифодалайди ва гапда ҳол вазифасида келади. *Ворис чуқур сукутга чўмиб секин ўйнар эди. Рақиб и ундан ҳам секинроқ ўйнар экан* (О.Мухтор. “Муҳаббат ўлимдан кучли”) гапи-

даги қиёс асосини ифодаловчи *секин* равиши гап структурасидаги ўрнига кўра белги эмас, ҳолатни ифодалаган ва ҳол вазифасида келган, қиёс асосидаги белги *ўйнар эди*, *ўйнар экан* кесим синтактик позициясидаги сўздир. Шунингдек, қиёс эталони синтактик структурада, асосан, тўлдирувчи позициясида бўлса-да, пайт билдирувчи сўз орқали ифодаланса, ҳол синтактик вазифасида бўлади. Бундан ташқари, қиёс субъекти ва қиёс эталонининг тартибининг ўзгариши, турли қўшимчалар билан қўлланиши ҳам қиёс субъекти ва қиёс эталонини, баъзан қиёс асосини турли синтактик позицияларда бўлишини таъминлайди.

Проф. Н.Маҳмудов соф қиёсий содда гапларнинг қиёс асосини ифодаланишига кўра икки турини: қиёс асоси соф статик белгидан ва қиёс асоси динамик белгидан иборат бўлган сўзлар асосида ифодаланган турларини ажратар экан, қиёс компаратларининг турли синтактик позицияларда келиши шу ҳолат билан боғлиқлигини кўрсатади⁹⁹.

Фактик материаллар шуни кўрсатадики, қиёс асоси соф статик белгидан иборат бўлган қиёсий конструкцияларда қиёс субъекти, асосан – эга, қиёс асоси – кесим, қиёс эталони – тўлдирувчи синтактик позициясида бўлади. Ана шу синтактик структура қиёс асоси соф статик белгидан иборат бўлган конструкциялар учун меъёр бўлиб, бу шакл қиёсий конструкциялар учун асосий кўринишдир. Қиёс асоси динамик белгидан иборат бўлган конструкцияларда қиёс субъекти кўпинча тўлдирувчи, баъзан ҳол позициясига ўтади. Қиёс эталони асосан ҳол, қиёс асоси – кесим. Бу типдаги конструкцияларда синтактик структурада қиёс асосини ифодаловчи объект ҳам иштирок этиб, у синтактик позициясига кўра қиёс субъекти ўрнини олади ва эга позициясини эгаллайди.

Қиёс асоси соф статик белгидан иборат бўлган конструкцияларда, асосан, предметлар, нарсалар, ҳодисалар қиёсланиб, қиёс субъекти ва қиёс эталони предмет, нарса номларидан иборат бўлади. Масалан, – *Мингта қалъадан далам яхши*, *Охун*. (Ойбек. “Қутлуғ қон”) Қиёс асоси дина-

⁹⁹ Маҳмудов Н. Кўрсатилган асар. – Б. 91-92.

мик белгидан иборат бўлган конструкцияларда кўпинча предмет, нарса, ҳодисаларга хос бўлган бирор хусусият қиёсланади. Масалан, *Отасидан бўйи баланд* гапида қиёс субъекти ва қиёс эталонидан бирининг тушиб қолиши натижасида қиёс асосини ифодаловчи сўз (*бўйи*) қиёс субъ-ектининг синтактик позициясига ўтади. Қиёслаймиз: *У отасидан баланд*. Бунда у қиёс субъекти бўлиб, эга синтактик позициясида. Биринчи ҳолатда эса бу синтактик позицияда *бўйи* сўзи келган. Кўринадик, қиёсий конструкцияларда қиёс объектларининг нарса, предмет ёки нарса, предметларнинг бирор хусусиятлари бўлиши ҳам синтактик структурани ўзгаришига олиб келади.

Соф қиёс элементлари семантикаси ва лингвопоэтикаси

Қиёсий конструкцияларни қиёсланаётган предметларнинг белгисисиз тасаввур этиб бўлмайди. Қиёснинг муҳим таркиби бўлган қиёс компонентлари орқали турли нарса-ҳодисалар, воқеалар, шахслар чоғиштирилиши натижасида ифодаланган фикр одатий ҳолатдаги фикрга нисбатан бадиий бўёқдорлик касб этади ва бу ҳолат қиёснинг лингвопоэтикасини намоён этади. Мавзу юзасидан тўпланиб, таҳлил этилган материаллар қиёс субъекти ва қиёс эталони сифатида от туркумига хос сўзлар ва қиёс асоси сифатида, асосан, белги билдирувчи сўзлар қўлланилишини кўрсатади. Шунингдек, ҳаракат-ҳолат ифодаловчи сўзларнинг ҳам қиёс элементлари сифатида фаоллиги кузатилди. Бу ҳолат қиёсий конструкцияларда қиёс нарса-ҳодиса, ҳаракат ва ҳолат чоғиштирилиши асосида вужудга келадиган ифода усули эканлигидан далолат беради. Шу билан бирга, қиёс элементлари от ўрнида қўлланилувчи олмошлар (кўрсатиш олмошлари) орқали ифодаланган қурилмалар ҳам мавжуд.

Қиёс элементлари семантик жиҳатдан бир хил маъноли ва турли хил маъноли сўзлардан ташкил топади. Қиёс элементлари семантикасининг шахс билан шахс, нарса билан нарса муносабати асосидаги қурилмалари бу ифода во-

ситасининг асосини ташкил этади. Қиёс субъекти ва қиёс эталонининг бир хил ёки турли хил семемали сўзлардан бўлиши қиёс семантикасининг муҳим жиҳатидир. Қиёс элементларидаги шу хусусиятлар асосида семантик жиҳатдан икки турга бўлиш мумкин:

1. Семантик жиҳатдан бир хил қиёс элементлари асосидаги қиёслар.

2. Семантик жиҳатдан турли хил қиёс элементлари асосидаги қиёслар.

Семантик жиҳатдан бир хил элементли ифодаларда шахс ва шахс, нарса билан нарса, жой билан жой қиёси етакчилик қилади.

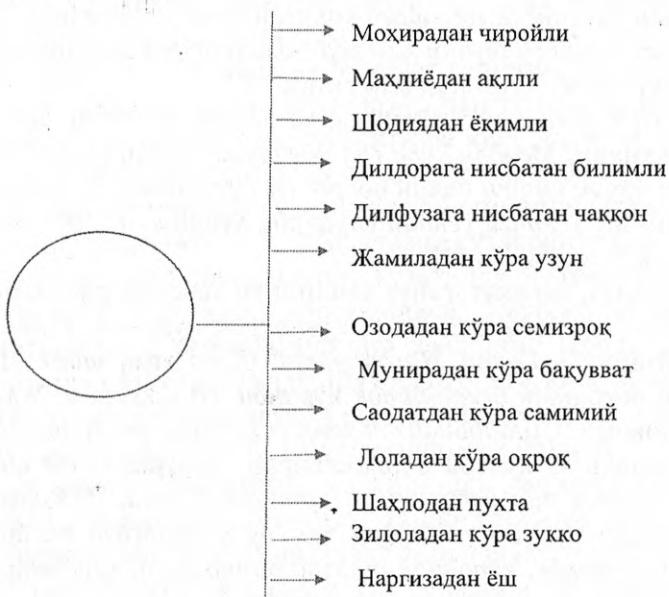
Шахс ва шахс қиёси: шахсдаги турли белги хусусиятларни чоғиштириш асосида вужудга келади.

а) ақллилик, донолик, чиройлилик, фаросатлилик, чаққонлик ва бошқа белгилар асосида қиёсланади: *Ўғил отасидан кўра, ақлirroқ кўринади, – ўйлади Шукржон.* (О.Ёқубов. “Ота изидан”), *Элчин Жамшидга нисбатан ўктамроқ эди.* (Т.Малик. “Шайтанат”), *Марказий ҳужумчи умуман бизнинг йигитларга қараганда чаққонроқ экан, кучли зарб билан бу тўпни ҳам эсан-омон тўрга жойлаб қўйди.* (Х.Тўхтабоев. “Сариқ девни миниб”)

б) бўй, бош, ранг, кўриниш ва бошқа белгилар асосида қиёсланади: *Мендан кўра сал новчароқ бўлган иккита бола қовун чопиқ қилиш билан овора.* (Х.Тўхтабоев. “Сариқ девни миниб”), *Ранги сендан сариқроқ кўринди.* (Х.Тўхтабоев. “Сариқ девни миниб”)

в) ҳолат, ҳаракат, гапга чечанлиги асосида қиёсланади: *Асадбек кечагига нисбатан қувноқроқ кўринди.* (Т.Малик. “Шайтанат”), *Садри Жаҳон рақиб бўлса ҳам, шайх Муборакка нисбатан беҳатарроқ кўринди.* (П.Қодиров. “Авлодлар довони”), *Шайбонийхон хонлик ҳокимияти билан диний ҳокимиятни ўз қўлида бирлаштириб, Темурийларга нисбатан катта бир устунликка эришмоқда эди.* (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”), *Чиндан ҳам аяси дадасига нисбатан гапга чечанроқ, қўполроқ тарзда айтилса, бетга чопарроқ эди.* (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”)

Шахсни шахсга қиёсланишида қиёс субъекти ва қиёс эталони от туркумидаги сўзлардан, асосан, киши номларидан ташкил топган, шу билан бир қаторда киши номлари ўрнида олмошлар ҳам қўлланилган ҳолатлар кўплаб учрайди. Буни Сайёра биларди. Шунинг учун ҳам у бошқа йигитлардан кўра уни ўзига яқин тутар, ҳатто сирларини унга айтарди. (Ў.Умарбеков. "Одам бўлиш қийин"), Дунёда ҳамма нарса нисбий. Мен фалончига нисбатан инсофлиман, сен эса менга нисбатан, яна бир одам сенга нисбатан инсофлироқ (Т.Малик. "Шайтанат") каби гапларда қиёс компонентлари шахс номлари билан эмас, балки от ўрнида қўлланилувчи олмошлар орқали ифодаланган. Шахс ва шахс қиёсида қиёсий белгининг чегараланмаганлиги бу ифоданинг муҳим хусусиятларидан биридир. Зеро, шахс билан шахс характер-хусусияти, ҳулқ-атвори, кўриниши, шахснинг бирор аъзоси ва бошқа кўплаб жиҳатлари асосида қиёсланиши натижасида қиёсланаётган шахснинг бири бошқасига нисбатан баҳоланади. Буни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

Шахсни бошқа нарсаларга, чунончи, ҳайвонларга қиёслаш ҳам қиёсий ифоданинг муҳим шаклларида бўлиб, феъл атворида яхшилик хусусиятлари бўлмаган ёки бирор ёмон қилиқлари билан ёдда қоладиган кишилар ана шундай қиёс учун объект бўлади. Қиёсий ифода учун асос ҳайвонларда бўладиган хусусиятларнинг инсонда акс этишидир. *“Салом” йўқ, “алик” йўқ икки ғилдиракли аравасидан тушар-тушмас, қўлидаги газетни мингбошига узатиб, кулар юз билан шу сўзларни айтган Мирёқуб мингбошининг кўзига шу топда итдан ҳам хунук кўруниб кетган эди.* (Чўлпон. *“Кеча ва кундуз”*) Мингбошига бўлган муомаласи, у танқид қилинган газетани мингбошига узатиб, кулиб турган ҳолда – Хўжайин, сизни газетга урибдилар. Мана, кўринг! деган гапи учун Мирёқуб мингбоши наздида итдан ҳам хунук. Бу ифода орқали аслида мингбошини қўллаб-қуватлаб юрган Мирёқуб феъл-атворининг ёмонлиги учун эмас, балки, шу жараёндаги ёқимсиз иши учун итга қиёсланади. Қиёснинг бу хилдаги ифодаларида салбий бўёқдорлик у даражада юқори бўлмайди. Бироқ феъл-атворида табиий ёмонлиги бўлган кишилар ҳайвонларга қиёсланганда, салбий бўёқдорлик кучли бўлади. Матнларда бундай хусусиятли шахсларни *чўчқа (тўнғиз), мол, айиқ, эшак, илон* каби жониворларга қиёслангани кузатилди. Шахсни ҳайвонлар қиёсида ижобий муносабатлар ифодаланган ҳалатлар ҳам учрайди. Масалан, *Ғалаба муборак, йигитча! Зўрсиз! Тулпорингиз чиройли, ўзингиз ундан ҳам чиройли бўп кетибсиз.* (О.Ёкубов. *Оққушлар, оппоқ қушлар...*), *Толибжон онасини кўтариб айвонга олиб келди. Енгил, қушдан ҳам енгил бўлиб қонди.* (С.Аҳмад. *Жимжитлик*) Бу гаплардаги чиройлилик ва енгиллик белгилари асосидаги қиёслардан ижобий муносабат англашилади.

Нарса билан нарса орасидаги қиёслар ҳам қиёсий ифоданинг муҳим қисмини ташкил этади. Шахс билан шахс, нарса билан нарса орасидаги қиёслар моҳият жиҳатдан бир-биридан деярли фарқланмайди. Уларнинг ҳар бирида қиёсдан мақсад қиёсий белгининг ортиқ-камлигини ифодаланиши ҳисобланади. Қиёсда қиёс субъекти ва қиёс эта-

лони кўпинча бир хил семемали сўзлардан ташкил топгани кузатилди. Масалан, *Кунжара шелухадан ҳам яхшику?* (Т.Мурод. “Момо ер қўшиғи”), *Адҳам Ҳамдам жуда қувноқ. Ёзган ҳикояларидан кўра оғзаки ҳикоялари машҳур.* (С.Аҳмад. “Киприкда қолган тонг”) гапида қиёс субъекти ва қиёс эталони бир хил семемали сўзлардан ташкил топган. Масалан, *Арслоннинг ўлиги ҳам тирик юрган анча-мунча бошқа ҳайвонлардан қўрқинчлироқ.* (У.Ҳамдам. “Мувозанат”), *Саҳро орқали юрсангиз балки филдан кўра туя маъқулдир* (П.Қодиров. “Авлодлар довони”) гапларидаги қиёс субъекти ва қиёс эталони ҳайвонлар, *Сергей Туркистон тарихини Жаҳонгирдан кўра дурустроқ билар эди.* (Т.Малик. “Сўнгги ўқ”), *Роман босилиб чиққанда Холлидадан кўра Шўҳратнинг қувончи чексиз эди.* (С.Аҳмад. “Умрим баёни”) Бу гапларда қиёс субъекти ва қиёс эталони инсонлар. Бу хилдаги қиёслар қиёс субъекти ва қиёс эталони ўртасидаги ҳамма учун маълум бўлган белгиларни қиёслаш асосида вужудга келган. Қиёснинг бир хил маъноли сўзлардан ташкил топиши асосан, шахс ва шахс, нарсa билан нарсa, ўрин-жой қиёсларида учрайди ва қиёс субъекти ва қиёс эталони бирида бошқасига нисбатан қиёс асоси орқали ифодаланадиган белгининг ортиқ-камлиги оддий ахборот тарзида баён этиш вазифасини бажаради. Шунга кўра лингвопоэтик моҳият нуқтаи назаридан қиёс субъекти ва қиёс эталони турли семемали сўзлардан ташкил топган қиёсий конструкцияларда ифода имконияти кенгроқ.

Нарса ва нарсa, нарсa ва шахс қиёсида қиёс субъекти ва қиёс эталони турли семемали сўзлардан ташкил топган конструкциялар ҳам учрайди. Масалан, *Она ернинг тупроғи – она сutiдан азиз, Бебаҳра гулдан япроқ яхши.* (Мақол), *Сув ўжар, инсон ундан ҳам ўжар, – Машина жондан азиз эмаску, биродар, – жўраси аччиқ ҳақиқатни айтишига жазм қилди.* (О.Мухтор. “Муҳаббат ўлимдан кучли”) Ушбу гапларда семантик жиҳатдан турлича бўлган нарсалар қиёсланган. Бундай конструкциялардаги айни қиёсланаётган белгилар нарсанинг ўзига хос муайян бел-

гилари бўлмайди, шунга кўра улардаги қиёсланаётган белгининг қиёс субъекти ва қиёс эталонига нисбатан даражаланиши асос бўлади. *Тупроқ ва сут* қиёсида қиёс асоси *азизлик* белгиси бўлиб, бу белги қиёс субъекти ва қиёс эталонининг инсон ҳаётидаги муҳимлиги жиҳатдан даражаланганлигини билдирган. *Сув ва инсон* қиёсида сувнинг тошқини натижасида вужудга келадиган оқибатлар, инсоннинг қатъиятлилиги туфайли ҳар қандай ишни бажара олиши образли тарзда даражаланиш асосида қиёсланган. Бундай қиёсларнинг характерли томони бир умумий белгисига эга эмаслигидир. Баъзан қиёс субъекти ва қиёс эталонида қиёсланаётган белги умуман мавжуд бўлмаслиги мумкин. Масалан, *Ёмон дўстдан қирда ётган тош* яхши конструкциясида қиёс субъекти ва қиёс эталонидаги яхшилик белгиси нисбий. Бу синтактик структуранинг пропозицияси *ёмон дўст* *яхши*, *тош* *яхши* ифодалари семантик жиҳатдан яхшилик семасига мос келмайди. Шунга кўра ушбу конструкциядаги қиёс асосида *ёмон дўст* ҳар қандай ёмонликка қодиру, тошнинг безарарлиги семаси ётади ва ушбу нарсаларни мазмун жиҳатидан бир семантик майдонга олиб киради ва қиёслаш вужудга келади. Бу хилдаги қиёслар ифодада бадиийлик, образлилик мавжудлиги билан характерланади ва қиёснинг лингвопоэтикасини намён этади.

Д.Худойберганова қиёсий предикатив конструкцияларни, асосан, номинатив маъно касб этишини таъкидлар экан, уларни окказионал характерда бўлишини ҳам кўрсатади¹⁰⁰. Турли семемали сўзлардан ташкил топган қиёсларда айнан окказионаллик хусусиятлар мавжуд бўлади. Бундай қиёсларда қиёс субъекти ва қиёс эталонидаги қиёсланаётган белгининг ҳар иккаласига тегишли эканлиги очиқ кўринмайди, балки образли тасаввур натижасида вужудга келади ва лингвопоэтик моҳиятга эга бўлади.

¹⁰⁰ Худойберганова Д. Семантические и стилистические особенности конструкций уподобления в узбекском языке: дисс. канд. филол. наук. – Б. 24-25.

Номинатив ва эстетик функция бажариши нуқтаи назаридан қиёс икки йўл билан ҳосил бўлади:

1) аниқ нарса, предмет, воқеалар билан уларнинг муайян белгиларини бир-бирига бевосита қиёслаш орқали;

2) тасаввур қилинган нарса, предмет, воқеаларни қиёслаш орқали.

Биринчи тип қиёсларда қиёс субъекти ва қиёс эталонидаги белгининг семантик жиҳатдан фарқланиши юқори бўлмайди. Масалан, *Хотин кишининг сабр косаси эркак-никига нисбатан саёзроқ бўлади* (Т.Малик. “Мурдалар гапирмайдилар”) гапидаги хотин кишининг сабри билан эркак кишининг сабри орасидаги қиёсланаётган белгидаги фарқланиш кичик эканлиги кузатилади. Қиёснинг бу типдаги белгилардаги катта фарқланишни ифодаланиши учун қиёс эталонидан кейин белги ортиқ эканлигини кўрсатувчи турли луғавий воситалар қўлланилади. Қиёс субъекти ва қиёс эталонидаги белгининг ортиқлиги сонлардан кейин *марта, чандон, ҳисса сўзларини* келтириш қиёс эталони вазифасида ҳаммадан, барчадан, баридан, бундан, ундан сўзларини қўллаш, қиёс эталонидан кейин ҳам юкламаси, кўп равишини келтириш орқали ҳосил бўлади. Масалан, – *Шерпанжа деб отамни айтсинлар. Мен кўрганман, зарблари бундан ўн ҳисса ортиқ* (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”) гапидаги ўн ҳисса, Қизнинг юзидами, лабларидами гул атрига ўхшамайдиган, аммо ундан ҳам ёқимлироқ, сирлироқ бир ҳид бор эди (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”) гапидаги ундан ҳам, Сизлар мендан юз чандон ақлли, билимли (О.Мухтор. “Муҳаббат ўлимдан кучли”) гапида юз чандон, Текин курорт бу ёқда экан. Гўшт сероб, қимиз ундан ҳам кўп (О.Ёқубов. “Ота изидан”) гапида ҳам юкламаси, Заҳро айни дамда Юсуфдан кўра кўпроқ ўз ҳаёлидаги ҳаётни севарди (У.Ҳамдам “Мувозанат”) гапида кўпроқ, Одам ҳам шу қадар некбин, мушфиқ бўладими? Йўқ, аёллар яхши, биздан минг чандон яхши (Э.Аъзам. “Шовқин”) гапидаги минг чандон каби сўзлар белгининг нисбатан семантик жиҳатдан ортиқ эканлигини ифодалаган. Қиёс асоси феъл туркумидаги сўзлар билан ифодаланган син-

тактик структураларда белгининг ортиқ даражада эканлигини ифодаловчи луғавий воситалар қиёс эталонидан кейин эмас, қиёс субъектидан кейин қўлланилади. Бундай ҳолларда белгининг қиёс субъектида ортиқ эканлиги кузатилади. Масалан, *Шунга қарамай у онасидан кўра отасини кўпроқ яхши кўрарди.* (Ў.Умарбеков. “Ёз ёмғири”) Бу ҳол шуни кўрсатадики, қиёсий конструкцияларда белги қиёс эталонига нисбатан қиёс субъектида ортиқ бўлади. *Яна билингки, ташқи душмандан ҳам кўра кўпроқ унинг арава-сига минганлар ёмон.* (О.Мухтор. “Муҳаббат ўлимдан кучли”) Матндаги минганлар – қиёс субъекти, ташқи душман – қиёс эталони. Қиёс эталонига нисбатан қиёс субъектида белги ортиқ. Ёки *Йўлдош ғирт аҳмоқ одам, ҳозирига учган, эртасини ўйламайди, кўрдан баттар.* (Ў.Усмонов. “Гирдоб”) Бу гапда ҳам қиёс субъекти Йўлдош эртанги кунни ўйламасдан иш тутишига кўра кўрга қиёсланган ва шу ҳолатнинг қиёс эталонига нисбатан (кўрга) қиёс субъектида ортиқлиги ифодаланган. Белгининг камлик даражаси ифодаланганда эса қиёс субъектига нисбатан қиёс эталонида белги ортиқ бўлади. Масалан, *Чил дегани какликдан кичикроқ бўлади.* (Ш.Холмирзаев. “Озодлик”), ...*ўн олти ёшли Ойиша бегим куёвга нисбатан кичкинагина, ингичкагина кўринди.* (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”) Мазкур гапларда белгининг камлигини ифодалаш асосида қиёс ҳосил бўлган, айнан кам белги қиёс субъектига тегишлидир. Кўринадики, қиёсий ифодаларда қиёсий белгининг ортиқлиги ифодаланса, ортиқлик белгиси қиёс субъектига тегишли, камлиги ифодаланса, белгининг ортиқлиги қиёс эталонига тегишли бўлади.

Иккинчи тип қиёсларда қиёс субъекти ва қиёс эталони турли семемали сўзлардан ташкил топади, қиёсий белги қиёс субъекти ва қиёс эталонининг ҳар иккаласига хос белги бўлмайди. Қиёсланувчи белгининг ҳар иккала компонент учун умумийлиги тасаввур қилиш орқали вужудга келади. Масалан, *Ҳақиқат олтидан қиммат, Ширин сўз шакардан ширин* структуралардаги қиёсланаётган белгилар қимматлик ва ширинлик қиёс эталонига тегишли, қиёс

субъекти учун хос эмас. Келтирилган гап пропозициясида қиёсланаётган белгининг қиёс субъектида ортиқлиги тасаввур қилиш, идрок этиш асосида ифода этилган. Яъни *ҳақиқат, ширин сўз* маънавий-маърифий ҳаётда тутадиган ўрнидан келиб чиқилган ҳолда моҳият жиҳатдан *олтин, шакар* билан қиёсланган. Бундай қиёсларнинг семантикасида қиёсланаётган белгининг қиёс субъекти пропозициясида юқори даражада эканлиги ва мазкур белгининг аслида предметга хос эмаслиги қиёсланаётган белгилар орасидаги контрастни кучайтиради ва ифодаланаётган фикрнинг бадиий бўёқдорлигини таъминлайди. Шунга кўра қиёсий ифодаларнинг бу типи бадиий бўёқдорлиги жиҳатдан фарқланади. Зеро, бу жараёнда инсон онгида мавжуд бўлган нарсага хос белги бошқа нарсага айнан ўхшашлиги, фарқлилиги билан эмас, муҳим жиҳатига кўра мослиги асосида қиёсланади. Бу каби қиёсий ифодалар эса бадиий тафаккур асосида юз беради. Чунончи, онгимизда қимматлик белгисига эгалигига кўра энг юқори турувчи нарса олтин. Ҳақиқат шу белгига кўра олтинга қиёсланар экан, унинг ҳаётдаги ўрни назарда тутилади ва моҳият нуқтаи назаридан олтиндан ҳам қиммат тушунчага айланади. Ана шу жиҳатнинг мослиги асосида ҳақиқат ва олтин қиёслари тасаввур этиш ва мантиқий хулоса чиқариш асосидаги қиёсдир. Қуйидаги гапда ҳам тасаввур асосидаги қиёсни кузатиш мумкин. *Бир қараса, одам – мўрт нарса. Жон – кириб чиққан шунчаки нафас. Яна бир қараса, одамнинг боши – тошдан, жисми – темирдан қаттиқ.* (О.Мухтор. “Муҳаббат ўлимдан кучли”) *Бош ва тош, инсон танаси ва темир* семантик жиҳатдан бир умумий белгига эга эмас. Қиёсланаётган белги уларнинг биттасига, яъни *тош ва темирга* хос белгидир. Шу белгининг инсон тана-аъзоларига кўчирилиши, инсоннинг матонатлилиги, ҳар қандай азоб-уқубатларга бардош беришга қодирлиги учун идрок этилган.

Қиёснинг бундай типлари қиёсий ифодаларнинг фавқулоддалиги билан характерланади. Уларда кутилмаган қиёсий белгиларнинг мавжудлиги, муайян белгининг

қиёс субъекти ва қиёс эталони учун хос бўлмаслиги, оригинал қиёсий конструкцияларни вужудга келтиради ва соф қиёсларнинг ҳам бадиий моҳият касб эта олишидан далолат беради. Зеро, бу каби қиёслардаги фавқулоддалик, кузатувчанлик асосидаги нарсаларнинг моҳиятини англаш ва уни бошқа предметдаги белгилар билан солиштириш асосидаги ифодалар матннинг бадиий-образлилигини кучайтириб, эмоционаллигини таъминлайди.

Тасаввур қилинган нарсалар, образларни ўзаро қиёслаш қиёснинг алоҳида типи бўлиб, матннинг бадиий-образлилигини таъминловчи воситага айланади. Масалан, Булар қишлоққа бориб кирганда офтоб кенг далалар устидан ўз уйига томон йўл солган эди. Ҳали анча баландда бўлса ҳам, унинг камолидан заволи яқинроқ экани кўриниб турарди. (Чўлпон. “Кеча ва кундуз”) Ушбу қиёсий конструкциянинг семантик пропозицияси “офтобнинг камоли яқин”, “офтобнинг заволи яқин”. Аввало бу қиёсий конструкцияда предмет, нарса, ҳодиса эмас, предметнинг ҳолати қиёсланаётгани билан характерли. Иккинчидан, ушбу семантик структура битта асосий пропозицияга эга. Яъни, офтобнинг заволи яқин пропозицияси мазкур структурани асосини ташкил этади. Чунки офтоб “ўз-уйига йўл олганда” – ботаётганда, унинг камоли ҳақида фикр бўлиши мумкин эмас. Бу қиёс образли тафаккурга асосланганлиги билан ажралиб туради. Ёки Билардики, ҳар қандай эътирофдан сукут яхшироқ, негаки, эътироф дегани албатта изоҳ талаб этади, сукут эса – чўнгроқ, маънолироқ, камтаринроқ. (М.М.Дўст. “Лолазор”) Қиёсий ифодада қиёс субъекти – сукут, қиёс эталони – эътироф. Бу тушунчалар орасида бирор хусусиятига кўра очиқ кўринадиган қиёсий белги мавжуд эмас. Образли тафаккур натижасида улардаги қиёсий белги намоён бўлади. Чунки бу ҳаёлнинг ичида Сен борсан!.. Сен бўлмаган, Сени учратолмайдиган реалликдан кўра, ўша ҳаёлот минг чандон афзал (Х.Дўстмуҳаммад. “Мен – сенсиз, сен – менсиз”) гапидаги реаллик ва ҳаёлот мавҳум тушунчалари орасидаги қиёс ҳам образли идрокнинг маҳсулидир. Образли қиёсларнинг муҳим бел-

гиси қиёс субъекти ва қиёс эталонининг турли семемали сўзлардан иборат бўлишидир. *Одамзод жамияти ҳали бениҳоя нокомил. Алоҳида комил сиймолар бор, аммо бутун жамият – атрофимизни ўраб турган табиатга нисбатан ғоят хом, бетартиб* (П.Қодиров. “Авлодлар доवони”) гапидаги *инсон* ва *табиат* қиёсида ҳам қиёс субъекти ва қиёс эталони ҳар хил маъноли сўзлардир. Бундай ҳолатда айна предмет нарсани қиёслашидаги белгининг қайси компонентга тегишли эканлиги аниқ бўлмаганидек, муайян белги орқали шу предметларнинг қиёслаш мумкинлиги ҳам хаёлга келавермайди. Бу ҳолат шу типдаги қиёсларда оригиналлик, индивидуаллик мавжудлигини кўрсатади. Оригинал, индивидуал ифодалар доимо бўёқдорликка эга бўлади ва матннинг бадиий-таъсирчанлигини оширади.

Тасаввур қилиш асосидаги қиёслар предметлар, нарсалар қиёсида эмас, асосан, ҳолатлар, баъзан характерлар қиёсида учрайди.

Гапнинг семантик структурасини ташкил қилувчи компонентларнинг ҳолатига бўлган қиёслар қиёсий ифодаларнинг муҳим қисмини ташкил қилади ва матнга лингвопоэтик моҳият касб этади. Бундай қиёслар таъсирчанлиги, матнга жозибадорлик касб этиши билан ажралиб туради. Масалан, *Ёвузона чақнаётган бу кўзларда узоқ ва илҳақ кутилган лаҳзага фавқулодда етишганда пайдо бўладиган шундай бир ифода мавжуд эдики, бу ҳолат ёвузликнинг ўзидан кўра минг чандон даҳшатлироқ эди.* (Н.Норқобилов. “Ғанимлар”) Ушбу матн қиёсий ифодаларнинг ҳам ўрни билан тўла маънода бадиий восита бўла олишини тасдиқлайди. Ундаги кўз ифодаси, шунчаки кўз ифодаси эмас, ёвузона чақнаётган кўз ифодаси ва ёвузлик – даҳшатлилиқ белгиси асосида қиёсланиб, мазкур белгининг қиёс субъектида ортиқ даражада эканлиги акс этган. Аслида даҳшатлилиқ белгиси қиёс эталонига (ёвузлик) тегишли бўлиб, қиёс субъектига (кўз ифодаси) тегишли эмас. Қиёсий конструкцияда эса мазкур белгининг аслида тегишли бўлмаган компонентга ортиқ даражада эканлигини ифодаланиши нарса-ҳодисалардаги

муҳим жиҳатларни тасаввур қилиш, идрок этишнинг на-тижасидир. Инсонга хос бўлган турли кечинмалар қиёсида ҳам ана шундай мантиқий хулоса чиқариш асосидати қиёсларни учратиш мумкин. Масалан, ...гап яна ўзи бу-тун умрини бағишлаб келаётган қадрдон соҳасига бориб тақалгани учун ундаги одамгарчилик туйғуси ундан ҳам зўрроқ хоҳиш – ўз ҳақлигини, бенуқсонлигини исботлаш ис-таги олдида ожизлик қилди. (Ў.Усмонов. “Гирдоб”) Мазкур матндаги қиёс субъекти ва қиёс эталони – одамгарчилик, ҳақлик, бенуқсонлик – булар инсонга хос бўлган туйғулар. Бу тушунчаларни бирор жиҳатига кўра қиёс қилиш киши хаёлига келмайди. Уларда предметлик, белги, ҳажм, ранг ва бошқа жиҳатдан мослик мавжуд эмас. Шунга кўра бу ту-шунчалар орасидаги қиёс тасаввур қиёси бўлиб, мантиқий асосга таянилгани билан ажралиб туради.

Одамгарчилик инсондаги энг эзгу фазилат бўлса ҳам, унга амал қиламан деб ҳақ жойда ноҳақ бўлиб чиқиш, беайб айбдор бўлиш инсон учун фазилат эмаслигини та-саввур қилиш ҳақлик, бенуқсонлик ва одамгарчилик ту-шунчаларини қиёслаш асоси хоҳиш эканлигига ишора қилади. Шу хусусиятга кўра бу тушунчалар қиёсланиб, қиёсий белги қиёс субъектида ортиқ эканлиги ўз ифо-дасини топган.

Умуман, қиёс ҳам бошқа ифода воситалари синга-ри семантик жиҳатдан ранг-баранг бўлиб, шахс ва шахс, нарса ва нарса, шахс ва нарса қиёси, яъни бир хил се-мемали сўзлар асосидаги қиёслар қиёснинг оддий тури хисобланади ва матнларда кўп учрайди.

Турли семемали сўзлардан ташкил топган қиёслар, асосан, образли тасаввур қилиш асосида пайдо бўлади ва нутқнинг бадиий таъсирчанлигини кучайтиради.

ҚИЁС ЭЛЕМЕНТЛАРИ ЎРТАСИДАГИ МУНОСАБАТ ВА УНДА БАДИИЙ-ЭСТЕТИК ҚИММАТНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ

Фарқловчи қиёс

Тилнинг тасвирий воситалари нутқ жараёнида вужудга келадиган, ўзининг образли, таъсирчанлиги билан ажралиб турадиган нутқ ҳодисасидир. Шу боисдан ҳам тасвирий воситаларнинг бадиий-эстетик қиммати нутқнинг жозибадорлигини таъминлаши, бадиий таъсирчанликни оширишдаги имкониятлари билан белгиланади.

Ўзбек тилида тасвирий воситалар тадқиқ этилган махсус монографиялар мавжуд¹⁰¹. Тасвирий воситалар инсон (...) тафаккур тарзининг натижаси асосида нарса, предметдаги турли хусусиятлар, белгиларни таърифлаш натижасида вужудга келади. Тасвирий воситалар нарса, предмет ёки ҳодисани образли ифодалаш, нарса-ҳодисани бошқасига қиёслаш-чоғиштириш асосида бадиий-образли фикр ифодалаш жараёнининг маҳсулидир.

Образлилик, асосан, бадиий нутқ ҳодисаси бўлганлиги учун тилнинг тасвирий воситалари ҳам бадиий нутқ жараёнида пайдо бўлади ва бадиий нутққа хослигича қолади. Тасвирий воситалар гарчанд, нутқнинг бошқа турларида ҳам мавжуд бўлса-да, бу воситаларнинг моҳияти, асосан, бадиий нутқ жараёнида очилади. Шунинг учун тасвирий воситалар – бадиий нутқнинг безаги. Негаки, бирор нарсани ифодалашда уни янгича номлаш, қиёслаш, чоғиштириш орқали ифодага бадиий бўёқ берилади, шу нарса, предмет, воқеани ифодаловчи сўз сифат белгисига эга бўлади, оддий сўзлар ўрнида тасвирий характердаги, ифодавий воситалар вужудга келади. Натижада фикрнинг таъсирчанлик даражаси кучайиб, нутқнинг бўёқдорлиги ошади. Тасвирий воситаларнинг моҳиятан бадиий нутқнинг образли-таъсирчанлигини уюштириши, тасвирга бадиий

¹⁰¹ Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент: Фан, 1977; Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. – Тошкент: Фан, 1982.

руҳ беришини ҳисобга олсак, бу воситаларни бадиий матн доирасида таҳлил қилиш назарий жиҳатдан муҳимдир.

Бадиий нутқнинг эстетик-таъсирчанлигини таъминловчи, бадиий-образлилигини уюштирувчи ана шундай тасвирий воситалардан бири фарқлашдир.

Фарқлаш икки нарс-буюм, воқеа-ҳодиса ёки ҳолатлардаги дифференциал белгини аниқлаш бўлиб, қиёс ва чоғиштиришга асосланади¹⁰². Маълумки, икки нарс-ҳодисанинг фарқли томонлари бир-бирига чоғиштирилганда фикр доимо тасвирлаш характерида бўлади. Яъни предметлардаги фарқланувчи белги тасвирлаш асосида изоҳланади.

Фарқлашда дифференциал белгилар, асосан, тасаввур қилиш, белгиларни бошқа белгиларга образли қиёслаш натижасида юзага келади. Масалан, *Авваллари жангу жадаллар ва шаҳарлар тарихига қизиққан бўлсам, эндиликда улардан ҳам юксакдаги тафаккур тарихи мени ўзига тортмоқда*. (И.Султон. “Боқий дарбадар”) гапида жангу жадаллар ва шаҳарлар тарихи тафаккур тарихига қиёсланиб, тафаккур тарихи юксаклиги жиҳатдан фарқланган. Матнда қиёсланаётган белгининг компонентларга тегишлилик даражаси идрок этиш, тасаввур қилиш билан боғлиқ. Фарқловчи қиёснинг муҳим жиҳати шундаки, кўпинча унда қиёс асосида вужудга келадиган моҳият фарқланади. Масалан, *Ҳаётда кўз кўзга тушиб хурсанд бўлишдан кўра қиёматда бир-бирига ёруғ юз билан қараш қувончлироқ*. (М.Исмоил. “Сизни севмай бўладими...”) Матнда кишиларнинг бир-бирига яхшилик қилиши, *ширинсўз, ширинсухан* бўлиб, меҳрибонлик кўрсатиши, яхшиликлар қилиб, хурсанд қилиш кўзни кўзга тушиши (кўришиб туриш) билан қиёсланиб, кейинги ҳолат устунлиги фарқланган. Зеро, меҳрибонлик кўрсатиб, яхшилик қилиш, инсонни қадрлаш кишининг зийнати, одамгарчиликнинг белгиси сифатида қадрланган. Шунга кўра бу икки ҳолат қиёсланиб, моҳият касб этиши жиҳатдан кейинги ҳолат устун эканлиги ифо-

¹⁰² Yoʻldoshev M., Isoqov Z., Haydarov Sh. Кўрсатилган асар. – Б. 57.

даланган. Ёки Ўғирлик билан, таъмагирлик, порахўрлик билан топилган минг сўм пулдан кўра ҳалол меҳнат билан топилган бир сўм афзал (М.Исмоил. “Сизни севмай бўладими...”) гапида меҳнат билан топилган пулнинг ёмон йўллар билан топилган пулдан афзаллиги фарқланиши ҳам тасаввур асосидаги фарқлаш бўлиб, объектларга хос аниқ белгилар асосида вужудга келадиган бундай қиёслар бадиий матннинг бадиий-эстетик қимматини оширади. Чунки бу ҳолатда фарқлаш бадиий матнда ифодаланаётган фикрнинг мазмунини, муаллифнинг ғоясини намоён этиш воситасига айланади. Зеро, ҳар иккала гапдаги иккинчи ҳолатга қиёслаб, устунлиги фарқланган қиёматга бир-бирига ёруғ юз билан қараш, ҳалол пул топиш ёзувчининг китобхонга уқтирмақчи бўлган асосий ғояси бўлиб, ушбу фикрнинг тўғрилигига китобхонни ишонтиришда қиёсдан фойдаланилган, қиёс қилинган ҳолатлар чоғиштирилганда фарқлар аниқ намоён бўлади.

Қиёсланаётган белгининг қиёс субъекти ва қиёс эталонининг ҳар иккаласида ҳам мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигига кўра фарқлаш ҳам бадиий тасвир воситасига айланади. Айниқса, халқ мақолларида учрайдиган қиёсларда қиёсланаётган белгининг предметнинг бирига ҳослиги яққол кўринади. Бундай қиёсларда қиёс субъекти ва қиёс эталони турли семемали сўзлар орқали ифодаланади. Масалан, *Одам – тошдан қаттиқ, гулдан нозик.* (Мақол) Қиёсланаётган белги турли семемали сўзларда уларнинг бирига тегишли бўлади. Келтирилган матндаги қиёсланаётган белги *қаттиқлик тошга, нозиклик гулга* хос белгилардир. Бу белгиларни инсонга кўчириб, ушбу предметлар билан фарқли жиҳатларини кўрсатишда бадиий ифода усулидан фойдаланилган. Қиёснинг бундай кўринишларида мантиққа таянилади. Инсонни ҳаёт синовларига бардош беришига, турмушнинг барча оғир-енгили, азоб-уқубатларига чидашига кўра тошдан қаттиқлиги мантиқий асосга эга. Чунки тош салгина таъсир этиш билан синиб кетиши, инсоннинг эса кучли матонатга эгалиги қаттиқлик белгисининг инсонда устун-

лигини кўрсатса, инсон кўнглининг гулнинг нозиклигига қиёсланишида шу мантикий асос мавжудлиги бу ифода-ларнинг бадиий таъсирчанлигини таъминлайди.

Бадиий ифода асосида қиёс субъекти ва қиёс эталонининг ҳар иккаласида ҳам тегишли белгилар асосидаги фарқловчи қиёсларнинг ҳам образли идрок асосида вужудга келгани бадиий матннинг жозибали, образлилигини уюштирувчи воситага айланади. Масалан, *Дўстлик – барча бойликлардан афзал*. Қиёсланаётган белги қиёс субъекти ва қиёс эталонига тегишли, дўстликда шу белгининг устунлиги ҳақиқий дўстликнинг абадийлиги, бойликнинг ўткинчилигига қиёсланиши, *Бевафо дўстдан таёқ яхши* гапида таёқнинг инсонга фойдаси тегиши, бевафо дўстдан фойда йўқлигини қиёсланиши, *Ёмон гап тарсакидан ёмон* мақолида ёмон гап оқибатларини тарсакига қиёсланишида ҳам фикрни образли тарзда ифода-ланганини кўриш мумкин. Шунга кўра бундай фарқловчи қиёслар ҳам лингвопоэтик қимматга эга бўлади.

Фарқлаш нутқий ҳодиса бўлиб, унинг белгиси ҳар хил бўлади. Шунга кўра А нинг белгисини В нинг белгисига нисбатан тафовутга эга бўлиши фарқлаш ҳодисасини вужудга келтиради. Масалан, *Одам умри шу учқун умридан ҳам калтароқ бўлиб чиқади*. (Т.Малик. “Иблис девори”) Инсон умрининг учқунга нисбатланиши қиёслаш учун асос бўлса-да, қиёсий белги қиёс субъекти ва қиёс эталони учун хос белги эмас, бундан ташқари, бир лаҳзада сўнадиган учқунни яшовчанлиги жиҳатдан инсон умридан узун эканлиги ифодаси ҳам бадиий ифодадир. Бу бадиий тафаккур, нарса-ҳодисаларга моҳият нуқтаи назаридан баҳо бериш бадиий ифоданинг ўзига хос шакли бўлиб, мазкур матнда бу ҳолат фарқловчи қиёс усули асосида ҳосил бўлган. Бу ҳол бадиий матнларда фарқлаш субъекти ва фарқлаш эталони ўртасидаги қиёсий белги кўпгина ҳолларда образли идрок этиш асосида юзага келганлигини кўрсатади. Шунга кўра фарқловчи қиёс ҳам барча тасвирий воситалар сингари кузатишлар, тасаввурлар, нарса-ҳодисанинг муҳим жиҳатларини идрок этиш асосида ҳосил бўлади.

Фарқлашдаги нарса-предмет, воқеа-ҳодиса, шахслар, ҳаракат, ҳолат ўртасидаги белгиларнинг қиёсланиши асосида фарқланиши бадиий матн учун муҳим.

Бадиий матнларни кузатиш фарқлашда икки объект устувор эканлигини кўрсатади: 1) нарсаларни бир-бирига қиёслаш асосида фарқлаш; 2) шахсни бир-бирига қиёслаш асосида фарқлаш.

Фарқлашнинг ҳар иккала шаклида ҳам фарқлаш объекти бир хил бўлиши ёки бир хил бўлмаслиги мумкин. Масалан, *Умуман Мирзакаримбой уйи Йўлчи учун турмадан хунукроқ кўринди.* (Ойбек. “Қутлуғ қон”), *Саодат у бевафо хотиндан анчагина ўткир, ақл жиҳатидан ҳам ундан юқорилик қилади* (Ғ.Ғулом. “Ёдгор”) гапларида нарсалар ва шахслар бир хил фарқлаш объекти асосида қиёсланган.

Ота юртдан узилгандан кўра музлаб ўлганим афзал. (Т.Малик. “Девона”), *Тўғри, ўзи чўлоқ-ку, лекин шамолдан тез учади* (Ойбек. “Қутлуғ қон”) гапларда фарқлаш объектлари ҳар хил. Биринчи гапда *ота юртдан кетиш* ва *музлаб ўлиш*, иккинчи гапда тезлик белгисига кўра *одам* ва *шамол* қиёсланиб, улардаги қиёс асосидаги фарқловчи белги бадиий идрок натижасида юзага келган. Бу ҳол фарқлашни ўзига хос ифода усули эканлигини кўрсатади. Мазкур ифода воситасининг муҳим жиҳатларидан яна бири фарқлаш белгисининг предметнинг бирида мавжудлиги бўлса, иккинчисида шу белгининг бадиий идрок асосида юзага келтирилишидир.

Фарқлаш шакл нуқтаи назаридан ҳам ранг-баранг. Бинобарин, фарқлаш субъекти ва эталони битта белги асосида қиёсланиши мумкин. Масалан, *Фақат бу билан Акбарали Мингбоши ўртасидаги фарқ шуки, бу ўзини ундан юқори олади* (Чўлпон. “Кеча ва кундуз”) гапида фарқлаш субъекти ва эталони бир белги – ўзини юқори ёки паст тутишига кўра фарқланган. *Дунёда ҳамма нарса нисбий. Мен фалончига нисбатан инсофлиман* (Т.Малик. “Шайтанат”) гапида эса инсофлилик фарқловчи белги бўлган.

Бир неча фарқловчи белгилар асосида юзага келадиган фарқлашлар ҳам кузатилади. Масалан, *Ҳосилбойваччанинг ҳовлиси Асадбекникига нисбатан кенгроқ ва шинамроқ эди.*

(Т.Малик. “Шайтанат”), Аммо жаҳидларнинг деганларини бошқаларнинг деганларидан кўра осонроқ ва тезроқ англайман. (Чўлпон. “Кеча ва кундуз”) Мазкур матнларда фарқлаш субъекти ва эталони икки белги асосида қиёсланган. Бу тасвирлаш усулининг ўзига хос муҳим жиҳатларидан яна бири шундаки, унда фарқланувчи белгилар бир хил бўлиши шарт эмас. Зеро, Ҳосилбойваччанинг ҳовлиси Асадбекни-кига нисбатан кенг ва шинам, Асадбекнинг ҳовлиси тор ва дабдабали эмас. Бу шуни кўрсатадики, фарқлаш белгилари матнда предметнинг бирига нисбатан берилса, иккинчи предметдаги ифодаланмаган белгига ишора қилаверади. Келтирилган матн таҳлил қилинганда бу ҳолни кузатиш мумкин. Фарқлаш субъектида фарқловчи белги сифатида биринчи гапда кенглик ва шинамлиқ, иккинчи гапда осон ва тез англаш фарқлаш субъекти ва эталонини бирига мансуб бўлиб, мазмунан иккинчида айнан шу белги бошқачалиги ифодаланган ва ҳолатни қиёсланишига асос бўлган. Бу ҳол фарқлашда ифодаланмаган, аммо ҳис этиладиган ифода мавжудлигини кўрсатади ва шу ифода усулининг ўзига хослигини намоён этади. Фарқлаш айнан шу хусусияти билан бадиий нутқ талабларига мос келади ва нутқнинг бадиий-эстетик қимматини оширувчи воситага айланади.

Фарқлашни бошқа тасвирий воситалардан ажратиб турувчи яна бир жиҳати унинг предметлардаги фарқловчи бир неча белги асосида вужудга келишидир. Бу сифат тасвирий воситалардан ўхшатиш, эпитетда ҳам мавжуд. Ўхшатишда ҳам ўхшатиш объекталари бир неча белги асосида қиёсланса, эпитетларда предметнинг бир неча белгиси ажратиб кўрсатилиши (*майин, дилгир шабада, оппоқ, чўққи соқолли киши*) каби мумкин. Фарқлашда бу ҳолат бошқа тасвирий воситалардан кучлироқ эканлиги кузатилади.

Хуллас, фарқлаш ҳам бадиий тасвирни вужудга келтирувчи муҳим ифода усули бўлиб, предметлардаги муайян белгининг фарқланишини кўрсатиши асосида уларга баҳо берилади.

Қиёс-ўхшатиш

Қиёслаш-ўхшатиш қиёс асосида вужудга келадиган ифодавийлиги, таъсирчанлиги орқали кишига эстетик таъсир этадиган тасвирий воситалардан биридир. Проф. С.Каримов ўхшатишни нарса ва ҳодисалар ҳамда уларни ифодаловчи тушунчаларнинг нутқ жараёнида айрим жиҳатлар ва сабабларга кўра яқинлигидан келиб чиқиб амалга ошириладиган субъектив қиёслашдир, деб изоҳлайди¹⁰³. Ўхшатишлар нарса ёки воқеа, ҳодисадаги муайян белгининг ўхшашлиги асосида бирининг белгисини иккинчисига қиёслаш орқали улардаги белгининг умумий асосга кўра бир хиллигини кўрсатиш натижасида вужудга келадиган ифода воситасидир. “Ўхшатиш ва қиёс кўплаб тадқиқотчилар эътироф этганидек, инсон тафаккурида энг кўп қўлланувчи усуллардан бўлиб, унинг вербал ифодаси тил номинациясининг серқирра ҳодиса эканлигини кўрсатади”¹⁰⁴. Ҳосил бўлиши ва функционал хусусиятлари жиҳатдан бир хил бўлган бу ифода шакллариининг ҳам ўзига хос жиҳатлари мавжуд. Ўхшатишнинг асоси қиёсдан иборат бўлса-да, қиёс мазмунига кўра қиёс-ўхшатишлар, соф қиёслар шаклларида вужудга келади. Шунга кўра қиёс-ўхшатишлар белгининг бир хиллигини ифодалашга кўра, соф қиёс белгининг ортиқ-камлигини билдириши асосида фарқланишини ифодалашига кўра ажралиб туради. Ўхшатиш ҳақида тадқиқотларда ўхшатиш асосида қиёс (сопоставление) мавжудлиги қайд этилади¹⁰⁵.

Е.А.Некрасова ўхшатишларни икки гуруҳга: субъект ва объекти аввалдан маълум бўлган умумтил ўхшатишлари ва асосида кутилмаган (ҳаммага маълум бўлмаган) белгиларни қиёслаш асосидаги ўхшатишларга ажратади, иккинчи тип ўхшатишларни бадий моҳиятни ўзига қамраб олувчи,

¹⁰³ Каримов С. Бадий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. – Самарқанд: СамДУ нашр. 1994. – Б. 8.

¹⁰⁴ Қаранг: Худойберганова Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентриқ талқини. – Б. 171.

¹⁰⁵ Долинин К.А. Стилистика французского языка. – Л.: 1978. – Б. 154.

турли поэтик имкониятларни яратувчи ўхшатишлар эканлигини таъкидлайди. У биринчи гуруҳ ўхшатишларини оддий белгили, иккинчи гуруҳни мураккаблашган белгили ўхшатишларга ажратади¹⁰⁶. М.Мукаррамов ўхшатишни бошқа ёндош ҳодисалардан фарқлар экан, шундай ёзади: “Ўхшатишда қиёсланаётган нарса ва ҳодисалар ўзларининг объективлиги, нарсалар ўртасидаги шундай ўхшашликнинг борлигига кишининг ақл бовар қилиши билан муболаға ва кичрайтишдан фарқ қилади¹⁰⁷.”

М.Мукаррамов қиёс ҳосил қилувчи *-дан* қўшимчаси қиёс билан биргаликда ўхшатиш муносабатини ҳам ифодалашини аниқ мисол орқали изоҳлаб берган¹⁰⁸. Фактлар шуни кўрсатадики, *-дан* ва *-дай (-дек)* қўшимчаларининг асосий вазифаси қиёслаш муносабатини ҳосил қилишдир. Бу аффикслар орқали вужудга келадиган қиёсларда предмет белгисининг тенглиги, ортиқлиги ёки камлиги ифодаланиши жиҳатидан улар ўзаро фарқланади. Қиёсланаётган белгининг ортиқлиги *-дан* қўшимчаси орқали ифодаланади ва соф қиёс ҳосил бўлади: *асалдан ширин*, *-дай* қўшимчаси орқали предмет белгисининг тенглиги ифодаланади: *асалдай ширин*. Ҳар иккала ҳолатда ҳам предметга хос муайян хусусият ўзаро қиёсланиши асосида биринчи ҳолатда соф қиёс, иккинчи ҳолатда қиёс-ўхшатиш ҳосил бўлади.

-дан аффиксини баъзан *-дай //* *-дек* аффикслари билан алмаштира, гап маъноси ўзгармайди. Масалан, *Инсониятнинг бахти йўлида хизмат қилишдан улуғроқ иш йўқ демоқчиман!* (Ш.Холмирзаев. “Қил кўприк”) гапидаги *-дан* қўшимчаси орқали ифодаланган маъно, белгининг ортиқлиги, *-дай* қўшимчаси билан алмаштирилганда ҳам сақланади. *Инсониятнинг бахти йўлида хизмат қилишдай улуғроқ иш йўқ демоқчиман!* Мазкур гапда *-дай* қўшимчаси ўзининг асл ифодаси – белгининг тенглигини эмас, балки *-дан* қўшимчаси орқали ифодаланадиган белгига монанд маънони ифодала-

¹⁰⁶ Языковые процессы современной русской художественной литературы. – М.: Наука, 1977. – С. 241.

¹⁰⁷ Мукаррамов М. Кўрсатилган асар. – Б. 20.

¹⁰⁸ Мукаррамов М. Шу асар. – Б. 47.

ган. *Кўкатлар тишга илинадиган бўлиб қолган. Олисдаги тепалар яқиндагисидан яшилроқ кўринади.* (Ш.Холмирзаев. “Қил кўприк”) Матндаги *-дан* қўшимчаси *-дай* билан алмаштирилса, яшиллик белгиси асосида тенглаштирилади. Бу ҳолат ҳар иккала қўшимчада ҳам қиёслаш хусусияти мавжудлигини кўрсатади. М.Якуббекова ҳам *-дек* аффиксининг тенглаштириши, қиёслаш хусусиятига эгалигини, бу аффикс ёрдамида предметлар қиёсланишини халқ қўшиқларидаги тишни – садафга, киприкларни – майсага ўхшатилиши қиёслаш асосида вужудга келишини кўрсатиб берган¹⁰⁹. Ф.Усмонов “Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвوماданий тадқиқи” номли ишида қиёслаш-ўхшатишга алоҳида диққатни жалб этиб, инсоннинг олами идрок этишида қиёслаш-ўхшатиш муҳимлигини таҳлил қилади ва қиёс вужудга келишини шундай изоҳлайди: “А” нинг номаълум хусусиятларига уни “В” га солиштириш орқали ойдинлик киритиш мақсадида қиёсланади. Натижада эса “А” ва “В” ўртасидаги ўхшаш томон – “С” хусусиятнинг аниқланишидир¹¹⁰.

Келтирилган фикрлар ва таҳлил учун тўпланган кўплаб фактлар ўхшатишларнинг маълум қисми ўхшатиш белгисининг қиёсланиши асосида вужудга келганлигини тасдиқлайди. Шу билан бир қаторда тилда айнан бирор белги ўхшашлигига, асосан, ўхшатиш мавжуд бўлганидек, аслида ўхшашлиги бўлмаган, идрок этиш, тасаввур қилиш асосида қиёслаб ҳосил қилинган ўхшатишлар ҳам мавжуд. Бундай ўхшатишларга нисбатан қиёслаш-ўхшатиш терминини қўлладик. Кўпинча қиёслаш-ўхшатишларнинг ҳам *-дай*, *-дек* қўшимчалари орқали вужудга келишини кузатиш мумкин: *Само артилган чиннидай тиниқ, юлдузлар чарақлаб турар, лекин шаъбони ойи ўз кучига кирган, тоғдан эсаётган изғирин остида дарахтлар дарёдай шовуллар, кекса тут ва садалар нола чекаётгандай чийиллар, ғийтиллар эди.* (О.Ёқубов. “Улуғбек хазинаси”) Ушбу матнда учта

¹⁰⁹ Якуббекова М. Кўрсатилган диссертация. – Б. 100.

¹¹⁰ Усмонов Ф. Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвوماданий тадқиқи: филол. фанл. фалс. (PhD) док. автореферати. – Тошкент: 2020. – Б. 11-12.

ўхшатиш конструкцияси иштирок этган бўлиб, уларнинг асосида қиёс мавжуд. Биринчи қиёс *само* ва *артилган чинни*, бу қиёс асосида тиниқлик белгиси ётади. Шу белгига кўра *само* артилган чиннига ўхшаш белгиси мавжудлигига кўра қиёс этилган ва ўхшашлик ифодаланган. Иккинчи ўхшатиш *дарахтлар* ва *дарё*. Кучли изғирин натижасида дарахт баргларининг шовуллаши образли идрок этиш асосида дарёнинг шовуллашига қиёсланган ва улардаги муайян ўхшашлик вужудга келиши учун белгилар қиёси эмас, образли қиёс асос бўлган. Учинчи ўхшатишда *тут* ва *садаларнинг* чийиллаши нола чекаётган одамга ҳам шу усул асосида ўхшатиш бўлиб, бу ўхшатишда ҳам образли қиёс мавжудлиги аниқ кўринади. Шунга кўра бу хилдаги ўхшатишлар қиёслаш-ўхшатиш сифатида ажратилди.

Ўхшатиш ҳосил қилувчи воситалар ва уларнинг маъновий хусусиятларини ўрганиш шуни кўрсатадики, кўпгина ўхшатиш ҳосил қилувчи морфологик ва луғавий воситалар бир-бири билан синонимик хусусиятга эга. Масалан, *тошдай*, *тошсимон*, *тош каби*, *тош сингари*, *гўё тош*, *худди тош*, *бамисоли тош*. Бу ҳолат шуни кўрсатадики, *-дай*, *-дек* қўшимчали ўхшатишлар асосида қиёс мавжуд экан, уларга синоним сифатида қўлланиладиган бошқа ўхшатиш воситалари орқали ҳосил бўладиган ўхшатишлар асоси ҳам қиёсдан иборат. Қуйидаги матндаги ўхшатишлар мисолида ҳам шу ҳолни кузатиш мумкин. Ўз уйини *қабристонлар қадар жим-жит*, *хонақоҳлар қадар унсиз*, *ўз кўнгли қадар тунд ва хўмрайган бўлишини* *истаган Раззоқ сўфи* *худди шу олатўпалон устига кириб келди*. (Чўлпон. “Кеча ва кундуз”) Аввало, мазкур гапдаги ўхшатиш воситаси *қадар* кўмакчиси ўрнида *-дай*, *-дек*, *каби*, *сингари*, *янглиғ* ўхшатиш воситаларини қўллаш мазмун ва моҳият жиҳатдан ўхшатишни ўзгартирмайди. Бу матнда ҳам қиёслаш асосида Раззоқ сўфининг жимжит уйи, шу белги асосида қабристонга, хонақоҳга, тунд ва хўмрайганлигига кўра ўз кўнглига қиёсланиши асосида муайян белгилар ўхшатилади. Ўхшатиш муносабатини ифодалашда *қадар* сўзи ўз маънодошларидан қисман фарқланади. Бошқа ўхшатиш воситаларида ўхшатиш белгисининг тенглиги

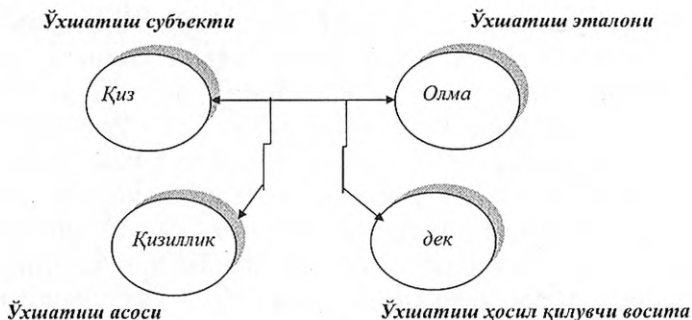
ифодаланса, қадар сўзи орқали ифодаланган тенгликда белги кучлилиги, белгининг ортиқлиги маъноси англашилади.

Қиёслаш-ўхшатишларда ҳам предметлар шакли, кўриниши, хусусияти, белгисига кўра ўхшатилганидек, тасаввурдаги қиёсларга асосланиш қиёс-ўхшатишнинг муҳим белгисидир. Масалан, *Мавлоно Муҳиддин шошапиша ўрнидан турди, ялтироқ қора чармдан тикилган қошиқдеккина ковушни оёғига илиб шип-шип юриб хонадан чиқди.* (О.Ёқубов. “Улутбек хазинаси”) Матнда ковушни қошиққа ўхшатилишида кичиклик белгисига асосланилган бўлса-да, тасаввурдаги қиёс мавжудлиги сезилади. Ёки *Ҳали оппоқ тонг. Гузарда ҳам, қишлоқ кўчаларида ҳам бир кимса йўқ. Фақат Очил бува билан чинор юзма-юз турибди. Очил бувага у доим тирикдай, қадрдон суҳбатдошдай туюлади.* (А.Мухтор. “Чинор”) Чинорнинг тирик одамга, суҳбатдошга қиёсланиши Очил бува ҳаётининг маълум қисми шу чинор билан боғлиқлигида. Чунки Очил бува учун чинор қадрдон, у чинорга тикилиб ҳаёт ҳақида ўйларга толади, у билан суҳбатдошдай ўзини ҳис этади. Шу тасаввурлар орқали у чинорни кўпни кўрган инсонга қиёслайди.

Қиёс-ўхшатишнинг нутқдаги вазифаси унинг характерига боғлиқ. Бу жиҳатдан оддий ва бадиий ўхшатиш фарқланади. Масалан, *отнинг қашқасидай* (одам), *бўридай ваҳший* (одам), *тулкидай айёр* (одам), *айиқдай кўпол* (одам), *қўйдай ювош* (бола), *эшакдай бефаросат* (одам), *пахтадай оқ* (кўнгил), *тошдай қаттиқ* (юрак), *осмондай тиниқ* (кўз), *тарвуздай думалоқ* (қорин) оддий ўхшатишлар ҳам бадиий матнларда учрайди. Бундай ўхшатишларда нарсаси-ҳодисанинг муайян белгисига кўра ўхшашлиги асосида вужудга келиши жиҳатдан оддий бўлса ҳам муболаға, киноя, нарсаси-предметдаги белгиларнинг идрокий чоғиштирилиши, қиёсланиши натижасида оддий ўхшатишларга нисбатан бадиий-бўёқдорликка эга бўлган. Бу ҳолат шуни кўрсатадики, ўхшатишнинг ҳар қандай тури матнларда маълум услубий вазифада қўлланила олади. Зеро, ўхшатиш, уни қандай ҳолатда ҳосил бўлишидан қатъий назар тасвирийликни вужудга келтирувчи бадиий воситалардан бўлиб, матнда фикрни образли ва таъсирчан ифо-

далашда муҳим аҳамиятга эгалиги билан алоҳида ажралиб туради. Ўзбек тилшунослигида ўхшатишларнинг лисоний, мазмуний ва услубий хусусиятлари анча кенг ўрганилган¹¹¹. Тадқиқотчиларнинг кўрсатишларича, ҳар қандай ўхшатиш муносабати тилда ифодаланар экан, албатта тўрт унсур кўзда тутилади, яъни: ўхшатиш субъекти, ўхшатиш эталони, ўхшатиш асоси, ўхшатишнинг шаклий кўрсаткичи. Тасвирий воситалар, жумладан, ўхшатишнинг ҳам вужудга келиши учун асос бўладиган сабаб бадий мақсаддир.

Бадий асарларда учрайдиган қиёс-ўхшатишларнинг бадий кўламдорлик жиҳатдан алоҳида ажралиб туради, улар асар бадииятини кучайтиради, асар таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади. Масалан, *Уйланиш... онам доим тоғлик ошнамизнинг қизини тилдан қўймай мақтайди “икки юзи қип-қизил олмадек, ўзи оёқ-қўллигина гурсиллаб хизматимни қилса” дея орзуга берилади.* (Э.Аъзам. “Отойининг туғилган йили”) Бу қиёс-ўхшатишда одамнинг юзи олмага қиёсланган. Ташқи жиҳатдан олиб кўрадиган бўлсак, одам билан олма ўртасида ўхшашлик йўқ, лекин одамнинг юзи ва олманинг ранг белгисидаги қизиллиги ўртасида тасаввурдаги қиёслаш асосида ўхшашлик юзага келади. Яъни олманинг қизиллигига қизнинг юзидаги қизиллик белгиси образли қиёсланган ҳолда фикр ифодаланган. Бу ўхшатишлар учун асосий белги ранг, бу белги тингловчига аввалдан маълум бўлган белги бўлса-да, ўхшатиш асосида образлилик мавжудлиги учун у бадий таъсир кучига эга бўлади.

¹¹¹ Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент: Фан, 1976.

Ўхшатишнинг бадиий вазифаси нутқнинг бадиий образлигини ошириш, шу орқали кишига эстетик таъсир этишдир. Бадиий асарларда учрайдиган барча ўхшатишларга шу асосда ёндашиб бўлмайди. Чунки ўхшатишлар ўхшатиш субъекти, ўхшатиш эталони ва улар орасидаги ўхшаш белгининг олдиндан маълум ёки номаълумлиги билан фарқланади. Шу жиҳатдан бадиий асарда учрайдиган ўхшатишларни икки гуруҳга ажратилган ҳолда талқин қилиш мумкин: оддий ўхшатишлар ва бадиий ўхшатишлар.

Бадиий матнларда ўхшатишларнинг вазифалари хусусида фикр юритилганда, асосан, аввалдан маълум бўлмаган, мураккаб белгиларга асосланган, тасаввурлар асосидаги ўхшашликка асосланилган қиёс асосидаги ўхшатишлар лингвопоэтик мазмунга эга бўлади ва уларга нисбатан бадиий ўхшатишлар атамаси қўлланилади.

Бадиий ўхшатишларда ўхшатма белги кутилмаган ҳолатда вужудга келади, у кўпчиликка маълум бўлмаган ўхшаш белги асосида ҳосил бўлади. Бундай белги кўпинча предметларга хос белги бўлмай ижодкорнинг топқирлиги асосида ҳосил қилинади. Шунинг учун ҳам ўхшатишнинг бу турида бадиий-образлилик даражаси кучли. *Баҳайбат дарахт қариб, тепа шохлари қуриб ётибди. Худди кўкка қўл чўзиб, фарёд чекаётган мотамсаро кампирга ўхшайди.* (Э.Аъзам. “Сув ёқалаб”) Мазкур матнда сувсизликдан шохлари қуриб қолган дарахтнинг мотамсаро кампирга қиёсланиши асосида ўхшатиш ҳосил бўлган.

Ўхшатиш асосидаги ўхшаш белги фикр ифодаловчининг нарсаларнинг турли белгиларини идрок қилиши, унинг ўзаро чоғиштирилувчи томонларини англаш маҳорати билан боғлиқ. Аслида ўхшатиш субъекти ва ўхшатиш эталони орасида муайян ўхшаш белги мавжуд эмас. Ўхшатиш ёзувчининг тил воситаларини қўллаш маҳорати асосида вужудга келган. Улкан дарахтнинг кўкка бўй чўзган шохлари сувсизликдан қуриган. Мотамсаро кампир эса ўз фарзандидан ажралгани учун кўкка қўл чўзиб, нола қилмоқда. Ўхшатиш субъекти ва ўхшатиш эталони сувсизликдан тепа шохлари қуриган дарахт ва қўлларини тепага

чўзиб, фарёд чекаётган кампир. Предметларни ўхшатиш учун асос бўлган ушбу белгилар муайян предметлардаги доимий белги эмас. Предметлардаги мавжуд ҳолат образли қиёсланиши ўхшатишга асос бўлган. Бадиий матнларда ўхшатишнинг шундай мураккаб усулда ҳосил бўлган кўринишларини кўплаб учратиш мумкин. Муҳими шундаки, уларнинг барчасидага ўхшаш белги ижодкорнинг индивидуал услуби натижасида топилган: *Сўнгги йилларда қурум босиб қолган кўнгилга даъфатан куз офтоби янғлиғ ҳазин бир ёғду сочилгандек бўлди*. (Э.Аъзам. “Шовқин”) Матнда куз офтоби билан ҳазин ёғду қиёсланган. Ўта оригинал, англаш қийин бўлган белги асосидаги ўхшатиш. Ўхшатиш асосидаги белги “ёқимлилиқ”. Бироқ ушбу предметлар ўртасида муайян белгининг мавжудлигини илғаб олиш қийин. Ўхшатиш қўлланилиши асосида матн мазмунидаги қаҳрамонга етказилган “хушхабар” асос бўлган. Унгача *“қурум босиб қолган кўнгил”*га хурсанчиликнинг пайдо бўлиши ёқимли куз офтоби, ёки кўнгилга ором бағишловчи ҳазин ёғду каби ёқимлилиги ўхшатиш асосида ифода этилган. Таркиби жиҳатдан мураккаб ҳолатда тузилган ўхшатишнинг бундай турлари образлилик даражасининг кучлилиги билан ажралиб туради.

Ўхшатишлар учун хос хусусиятлар қуйидагилар:

а) ўхшатишлар предметлар орасидаги оддий белги асосида вужудга келади. Масалан, *Сочлари оппоқ оқарган, юзларини қат-қат ажин босган бу муштумдеккина кампирнинг нигоҳи чексиз меҳрга, унсиз бир изтиробга тўла эди*. (О.Ёқубов. “Улуғбек ҳазинаси”) Бу матндаги ўхшатиш субъекти ва эталони кампир ва мушт. Булар орасида ўхшатишнинг вужудга келиши асосида қариб жуссаси кичрайиб қолганлик мавжуд. Кичкина жуссали, айниқса, ёши ўтиб қолган кишига нисбатан муштдек ифодасининг қўлланилиши оғзаки нутққа хос. Маълумки, ҳар қанча кичрайиб қолганда ҳам инсон муштдай бўлиб қолмайди. Шундай экан, ушбу қиёс-ўхшатишнинг асосида ҳам бадиий идрок мавжуд бўлиб, ўхшатишнинг нутқий моҳияти ана шу ифода билан белгиланади.

б) мураккаб белги асосида вужудга келадиган ўхшатишлар. Ўхшатишларнинг бу кўриниши образлиқ даражасининг кучлилиги, оригиналлиги ва бадий бўёқдорлиги ҳамда ижодкор фантазияси, тасаввури асосида вужудга келади. Масалан, *Кўзгу чил-чил дарз кетди, мўйсафиднинг ажинлари мисоли*. (Э.Аъзам. “Пакана”) Матнда бир-бирига ўхшатилган иккита предмет мавжуд. Булар матн мазмунидан айнан кўриниб турган кўзгу ва *ажиндир*. Бир қарашдан бу ўхшатишнинг юзага келишида предметларнинг ташқи кўриниши асос бўлгандай кўринади. Лекин ўхшатишнинг вужудга келишига иккинчи ботиний ҳолат ҳам мавжуд. Яъни чил-чил синган кўзгунинг қайта тикланмаслиги ва инсон юзига ажин тушиши унинг кексайиб умрининг охирлаб қолганлиги, умрининг қайтарилмаслиги ўхшатишнинг вужудга келишига асос бўлган. Кўриниб турибдики, келтирилган бу матндаги ўхшатиш учун асос бўлган белги ўта мураккаб бўлиб, ўхшатиш икки белги асосида ҳосил бўлган.

Ўхшатишларнинг бундай мураккаб белги асосида вужудга келиши бадий нутқ учун хос бўлиб, уларнинг нутқий таъсирчанликни кучайтириш кўлами ҳам кучли. Масалан, *Мен на қайғудан чўпдек оздим, на дунёдан кўнглим совиди, на одамзодликка ўтиб, бировдан ўч олишни ўйладим, на шеър ёзишга тушдим – бошқача йўл танлаб, эгаси тарк этган ҳовлидек ҳувуллаб қолган юрагимга қандай юпанч бағишлаш, яъни кимнидир чинакамига севиш ҳақида ўйлаб бошладим*. (Э.Аъзам. “Отойининг туғилган йили”) Матндаги ўхшатиш субъекти ва ўхшатиш эталони ҳувуллаб қолган юрак ва *эгаси тарк этган ҳовли* бўлиб, ўхшатишни юзага келишига образли идрок сабаб бўлган. Ушбу предметлар орасида муайян ўхшашлиқ белгиси мавжуд бўлмаса-да, ўхшатиш учун асос бўладиган ҳолат мавжуд. *Эгаси тарк этган ҳовлига* ҳеч ким кирмаслиги, ҳеч ким яшамаслиги ва инсон юрагидаги бўшлиқ ҳолати, инсоннинг ёлғизлиги ўхшатиш ҳосил қилиш учун асосдир. Инсоннинг ёлғизлиги нақадар аянчли эканлиги, ёлғиз инсоннинг хаёт шодликларидан маҳрум бўлганлиги ҳолати бу ўхшатишнинг

юзага келишига сабаб бўлган. Ўхшатишнинг ҳар қандай турида ҳам образлилик мавжуд. Бироқ образлилик даражасининг кучлилиги, бадий-таъсирчанликни таъминлаш кўлами, бўёқдорлиги жиҳатдан бадий ўхшатишлар алоҳида ажралиб туради.

Қиёслаш-ўхшатишнинг муҳим хусусиятларидан бири уларнинг нафақат белги, балки ҳолат, хусусият ва бошқа турли жиҳатлар мослигига кўра ҳам вужудга келишидир. Масалан, *Мирзо Улуғбек оғир туш кўриб уйғонган одамдек кўзларини артиб, Али Қушчига қаради.* (О.Ёқубов. “Улуғбек хазинаси”) Бўлиб ўтган воқеадан руҳий ларзага келган кишининг ҳолати оғир туш кўриб турган кишининг ҳолатига қиёсланиши мантиқий асосга эга бўлиб, кайфиятнинг ёмонлиги, нимадандир безовталиқ қиёслашга асос бўлган.

Қиёс-метафора

Метафорага антик даврлардан “нутқнинг безаги” сифатида қаралиб, унинг асосида фикрни образли, жозибадор ифодалаш ётганлиги эътироф этилган. Метафоранинг вужудга келишидаги антик қарашлар бу тасвирий ифоданинг асосий моҳиятини намоён этади. Аристотель ўхшатиш ҳам метафора, улар орасида озгина фарқ бор, у ўхшатиш воситаси¹¹² барча метафоралар – ўхшатиш, ўхшатиш эса метафора бўла олади, қачонки, ўхшатиш воситаси қатнашмаса¹¹³ деган фикрни илгари сурса, Цицерон метафора ўхшатиш¹¹⁴, Б.Томашевский метафорани ўхшатишнинг қисқарган шакли¹¹⁵ сифатида талқин қилганлар.

Метафора ҳақидаги илмий манбаларда метафоранинг асосида ўхшатиш, қиёслашдан иборат мантиқий тушунча ётганлиги айтилади. М.Мукаррамов “Ўзбек тилида ўхшатиш” китобида шундай ёзган: “Метафора ва ўхшатишда икки предмет ёки ҳодиса маълум бир белги асосида бир-бирига

¹¹² Античные теории языка и стиля. М. – Л.: 1936. – С. 179.

¹¹³ Шу асар. – Б. 180.

¹¹⁴ Шу асар. – Б.216.

¹¹⁵ Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложения. – М.: 1952. – С. 222.

қийёсланади. Аммо ўхшатишда қийёсланаётган нарса ва ҳодиса лексик бирликлар билан ифодаланиб, сўзлар тўғри маънода қўлланилади. Яъни ўхшатиш – ўхшатиловчи объект, ўхшовчи образ ва ўхшатма белгидан иборат бўлиб, уч компонентли ёки ўхшатиловчи объект ва ўхшовчи образдан таркиб топиб, икки компонентли бўлади. Метафора эса фақат ўхшовчи образнинг ўзидан таркиб топади ва ўхшатиловчи объект, ўхшатма белгини ўзида кўчма маъно англата олади”¹¹⁶, Р.Қўнғуров “Метафорани яширин ўхшатиш сифатида изоҳлайди ва уларни қуйидаги фарқли жиҳатларини таъкидлайди. Аммо у оддий қийёсдан фарқ қилади. Агар оддий қийёс ҳам доим асосий икки аъзодан ташкил топса (яъни нима қийёс қилинади, нима билан қийёс қилинади – қийёс қилинувчи ва қийёс қилинадиган предмет), метафорада фақат иккинчи аъзо – ўхшатиш нарса қолади, ўхшаган нарса туширилади, лекин у контекстан очик сезилиб туради, демак, метафорада тасвирланаётган предмет ана шу иккинчи аъзо орқали идрок қилинади”¹¹⁷. М.Йўлдошев метафорани “қисқартирилган ўхшатиш” деб изоҳлайди¹¹⁸.

Проф Н. Маҳмудов ўхшатиш ва метафоранинг тилшуносликда компаратив троплар деб юритилишида ўхшатишнинг ҳам, метафоранинг ҳам асосида қийёслаш-ўхшатиш усули мавжудлигидан деб изоҳлайди¹¹⁹. Г.Қобулжонова метафора ва ўхшатишнинг ўзаро боғлиқлигини метафоранинг асосида ўхшатиш мавжудлиги ғоясидан келиб чиққан ҳолда шундай изоҳлайди: Метафора – ўхшатиш очик бўлганда тушунарли, ўхшатиш ҳосил қилинганда тушунарсиз, ўхшатиш йўқолганда сезиларсиз бўлади¹²⁰.

¹¹⁶ Мукаррамов М. Кўрсатилган асар. – Б. 11.

¹¹⁷ Қўнғуров Р. Кўрсатилган асар. – Б. 15.

¹¹⁸ Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. – Тошкент: Маънавият, 2002. – Б. 68.

¹¹⁹ Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Б. 89.

¹²⁰ Қобулжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини: филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент: 2000. – Б. 9.

Бу фикрлар метафора ва ўхшатишнинг вужудга келиш асосларида умумийлик борлигини кўрсатади. Уларни аслида фарқловчи белгилар метафоранинг ҳосила маъно асосида вужудга келиши, ўхшатишда сўзларнинг ўз маъносида келиши, шунингдек, метафоранинг бир компонентдан, ўхшатишнинг эса икки компонентдан иборатлигидир. М.Миртожиев метафоранинг ҳосила маъно юзага келишини бир кўриниши, деб ҳосила маънонинг вужудга келишидаги асос асл маъно билан ҳосила маъно орасидаги қиёснинг мавжудлигида эканлигини кўрсатади¹²¹. Олим ҳосила маънонинг референтлар қиёсига асосланганлигини таъкидлаб¹²², оддий метафора ҳосила маъно юзага келишининг ҳосил қилувчи ва ҳосила маъно референтларининг ўзаро белги, хусусиятлари оддий қиёсланиши, ўхшатилишига асосланган кўриниши эканлигини кўрсатади¹²³. Метафора бўйича махсус тадқиқот олиб борган Ш.Махмараимова Г.Н. Складеревскаянинг метафоранинг 11 та мустақил йўналишда ўрганилаётганлиги ҳақида фикрини изоҳлар экан, шу таснифга қўшимча равишда метафорани қиёснинг алоҳида тури сифатида талқин қилиш лозимлигини қайд этиб ўтади¹²⁴ ва метафоранинг ҳосила маъно юзага келишининг бир кўриниши сифатида ҳосила маъно референтини ҳосил қилувчи маъно референтига қиёслаш, ўхшатиш орқали вужудга келишини эътироф этади¹²⁵. Ушбу фикрлар метафоранинг ҳам, ўхшатишнинг ҳам ифода асоси қиёсдан иборат эканлигини тасдиқлайди. М.Миртожиев метафоранинг турли кўринишларида турлича қиёс мавжудлигини, чунончи, оддий метафорада референтларнинг оддий қиёси, персонификацияда жонсиз референтнинг жонли референтга, синестезияда бир

¹²¹ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. Тошкент: Mumtoz so'z, 2010. – Б. 81.

¹²² Шу асар. – Б. 80.

¹²³ Шу асар. – Б. 97.

¹²⁴ Махмараимов Ш. Кўрсатилган диссертация. – Б. 21.

¹²⁵ Махмараимова Ш. Лингвокультурология. – Тошкент: Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – Б. 111.

сезгида ҳис қилинган референтни бошқа сезги билан ҳис қилинган референтга белгиларини онгда умумлаштириб қиёсланишига асосланишини кўрсатиб ўтган¹²⁶.

Метафора лисоний воситалар ёрдамида образлар яратиш асосида янги маъно ва тушунчаларни ҳосил қилиш усули, у тафаккурга, кишининг сезиш, ҳис этиш, идрок этилган нарса, ҳодисалардаги умумий белгиларни қиёслаш асосида вужудга келадиган ифода усули. Метафора бошқа тасвирий воситалардан ҳосил бўлиш усулининг ҳар хиллиги билан ажралиб туради. Метафорик маъно учун асос бўладиган белги предметларга хос умумий белги бўлмаслиги кўпинча метафоранинг ифода жиҳатдан оригиналлигини таъминлайди ва шу типдаги метафоралар бадий-бўёқдорлик мезонига айланади. Маълумки, лингвистик воситанинг метафорик маънода қўлланилиши, у қандай белги асосида юзага келишидан қатъий назар бадий нутққа эмоционаллик, таъсирчанлик ва образлиликни вужудга келтиради. Бу нутқий имкониятлар метафорик ифодаларда предмет, нарса-ҳодиса белгиларини бошқасига қиёслаш, муайян ўхшашлик асосида олдиндан маълум бўлмаган, тасаввур қилиш натижасида вужудга келадиган тушунчаларни ифодаланиши асосида юз беради. Метафораларда оригиналлик ва индивидуаллик хусусияти бошқа воситаларга нисбатан кучли. М.Мукаррамов метафораларнинг ифода асосидан келиб чиққан ҳолда ҳар қандай метафоранинг моҳиятида ўхшатиш ётади ва улар абстракт тафаккур асосида юзага келади деб ҳисоблайди¹²⁷.

Метафоранинг қўлланилиш манбаи ва уларни қўллашдан мақсад ҳам бу тасвирий воситанинг асосида нафақат ҳиссий сезги органлар фаолияти билан боғлиқ ифодалар, балки борлиқ ҳақидаги онгли тасаввурлар ётишини кўрсатади. Зеро, метафора бадий нутқ воситаси ва у шу нутқ моҳиятини белгиловчи муҳим ифода усулидир.

Метафора ҳақида сўз юритилган барча тадқиқотларда унинг ўзига хос муҳим жиҳати сифатида метафора асосида

¹²⁶ Миртожиев М. Кўрсатилган асар. – Б. 100.

¹²⁷ Мукаррамов М. Кўрсатилган асар. – Б. 15.

қиёс мавжуд эканлиги таъкидланади. Ш.Махмараимова синестетик метафора ҳақида фикр юритар экан, унинг муҳим хусусиятини қуйидагича ифодалайди. “Синестезия метафоранинг шундай кўринишики, унда ҳосила маънонинг маълум сезги билан қабул қилинган референти ҳосил қилувчи маънонинг бошқа сезги билан қабул қилинган референтига қиёс қилинган, ўхшатиш билан бўлади¹²⁸. Референтлардаги қиёс референтлар учун хос, ўхшашликка эга бўлиши ёки эга бўлмаслиги мумкин. Шунга кўра метафоралар манбаларда оддий ва бадиий метафоралар каби турларга ажратилади¹²⁹. М.Миртожиев метафоранинг уч хил турини ажратиб, оддий метафорада референтларнинг сиртқи белгиси тўғридан-тўғри ўхшашликка, қолган турлари эса референтлар қиёсига асосланишини кўрсатади¹³⁰. Метафораларни оддий ва бадиий метафоралар каби турларга ажратиш бадиий матнларда қўлланилишига кўра лингвистик метафоралар бадиий бўёққа эга эмаслиги, умумистеъмоллик хусусияти мавжудлигига кўра алоҳида ажратилади.

Бадиий матнлардаги оддий метафоралар предмет, нарсаси, ҳодиса, жониворлар ва инсонлар орасидаги муайян белги асосида ўхшашликка асосланилган ҳолда маъно кўчиши натижасида пайдо бўлади. Масалан, *...Шунда у бирдан умидсизланиб, шу наҳангларнинг домига тушмай, тинчгина қишлоғига жўнаворгиси ҳам келади.* (Ў.Усмонов. “Гирдоб”) Матндаги метафорик маъноли сўз наҳанг инсонни ифодалашда ишлатилган. Наҳанг билан инсон ўртасида сиртдан ўхшашлик мавжуд бўлмаса ҳам, салбий маънода инсоннинг “очкўзлиги, ҳамма нарсани ўзиники қилиб олишга” уриниши ўртасида ўхшашлик мавжуд ва бу ўхшашлик инсон сезги аъзолари орқали доимий билинадиган, ҳис этиладиган оддий ўхшашликдир. Шунга кўра метафоранинг бу шакллари референтлардаги маълум ўхшашлик, мослик асосидаги оддий метафоралардир. Бадиий матнларда айёр, устмонлигига кўра тулки, бефаросатлиги, қўполлигига кўра айиқ,

¹²⁸ Махмараимова Ш. Кўрсатилган асар. – Б. 111.

¹²⁹ Мукаррамов М. Кўрсатилган асар. – Б. 13.

¹³⁰ Миртожиев М. Кўрсатилган асар. – Б. 98-98.

давлат мулкини талон-тарож қилишига кўра каламуш каби метафорик сўз орқали ифодаланиши кўп учрайди. Масалан, *Майли, Бобур куздаги ғалабасидан фахрланиб, қизига Фахринисо деб от қўйсин, керилиб, шеърини ёзиб ётаверсин. Унгача мен бургутларимнинг ҳаммасини овга ўргатаман* (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”) гапидаги *бургутлар* метафораси орқали жангчиларни ифодаланиши ҳам оддий ўхшатиш асосида пайдо бўлган. Овга отланган бургут билан рақиб қўшинига ҳужумга ўтадиган жангчилар орасида ҳаракатнинг тезлиги, мақсадга эришиш каби ўхшашликлар мавжуд бу белгилар метафорик маъно учун асос бўлади. Метафоранинг идрокий билиш асосида ҳосил бўладиган кўринишларида оддий ўхшаш белгилар мавжуд бўлмайди. Бундай метафораларда метафорик маъно ҳосил қилиш учун асос бўладиган белги, бошқа бир белгига оддий ўхшашлигига кўра эмас, балки тасаввур қилинганлигига кўра қиёсланади, чоғиштирилади. Аслида метафоранинг бу турида референтлар орасида ҳеч қандай ўхшашлик бўлмайди, муайян умумийлик ҳам йўқ. Бироқ баъзи ҳолатларда, маълум хусусиятлар асосида уларни қиёслаш мумкин бўлади. Масалан, *Бухорои шарифни спекуляция қилиб, ислом миллатини заҳарловчи микроблар бизни шу ҳолга келтирдилар* (Чўлпон. “Кеча ва кундуз”) Микроб сўзи турли касалликларга олиб келувчи маъносини ифода этади. Шу маънода салбий бўёққа эга бўлиб, тасаввурда ёмонлик белгилари мавжуд кимсалар микробга қиёсланади. Мазкур матнда оқ-қорани ажрата олмайдиган, нодон, илмсиз кишилар, ўша даврнинг ҳамма амалдорлари микробга қиёсланар экан, микробнинг касаллик туғдириши, нодон, фаросатсиз кишиларнинг нотўғри фикр юритиб халқни чалғитиши, натижада ёмон оқибатларга олиб келиши орасидаги ўхшашликка асосланган. Бироқ, маълумки, бу ҳолатлар ўртасидаги ўхшашлик кўриниш, белги, хусусият мослигидаги эмас, балки онгдаги тасаввур орқали сезилиб қиёс қилинадиган ўхшашликдир.

Тилшуносликда метафоралар турли хусусиятларига кўра бир неча хилда тасниф қилинган. Бу таснифлар орасида метафора қандай асосда ҳосил бўлишига кўра турларга

бўлиниши ҳақидаги проф. М.Миртожиев таснифи алоҳида аҳамиятга эга¹³¹. Бу таснифда метафора ҳосил қилишда сўзнинг луғавий маъноси билан ҳосила маъно референтлари орасидаги ўхшашликнинг тури: оддий ўхшашлик, сиртқи белги вазифасига кўра ўхшашлик, сезги орқали қабул қилиниб, қиёсланадиган ўхшашлик асос қилиб олинган. Метафоранинг образлиликни вужудга келтирувчи тасвирий востита эканлиги нуқтаи назаридан ёндашилганда, бу тасниф метафоранинг моҳиятини ёрқин намоён этади. Метафоранинг образлилик, бадиийлик белгилари бўртиб турадиган тури сезги, тасаввур орқали қабул қилиниб, онда, тасаввурда бошқа бир белгига қиёслаш асосида ҳосил бўлади. Шунга кўра метафоранинг бу турига нисбатан қиёс-метафоралар терминини қўллаш жоиздир. Гарчанд, метафоранинг асосида ўхшашлик бўлса-да, ўхшашлик ҳам ўзаро қиёслаш натижасида вужудга келади. Масалан, *Бу булутли ҳавони очмоқ фақат онанинг вазифаси эди.* (Чўлпон. “Кеча ва кундуз”) Ушбу гапдаги *булутли ҳаво* метафорик ифодаси қовоқ (юз) ни ифодалашда қўлланилган. Доимий тунд, қовоғи очилмайдиган персонажнинг юз қиёфасининг булутли кунга ўхшашлиги, мослиги шу икки нарсанинг бир-бирига қиёсланиши асосида намоён бўлади.

Қиёс-метафораларда қиёс асосини идрокий мушоҳада ташкил этади. Оддий метафораларда предметлардаги кўриб, ҳис этиладиган белгилар қиёсланаётган предметларнинг ҳар иккаласи учун хослигига асосан метафорик маъно ифодаланса, қиёс-метафораларда ана шундай белги предметлардан бирига хос бўлиб, иккинчисидаги белги идрок қилинган ҳолда биринчисига қиёсланади. Масалан, *Унинг ҳаёти ҳам тиниқ бир булоқ бўлиб оқмаганмиди? Кейин бу булоқнинг устига жарлар қулаб, уни лойқалатди. Лекин ҳали бу булоқ қуриган эмас, унинг оби ҳаёти Ҳумоюннинг қалбини обод қилгани мана ҳозир билиниб турибди.* (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”) Метафорик ифодалар қўлланилиши жиҳатидан характерли бу матнда *булоқ, жар, лойқа, қуриган эмас, оби ҳаёти, обод қилмоқ* сўз ва сўз бирикмалари метафорик маъ-

¹³¹ Миртожиев М. Кўрсатилган асар. – Б. 97-100.

нода қўлланилган. Матндаги ҳосила маъно референтлари ҳосила маънони юзага келтирувчи *ҳаёт* (булоқ), *жар* (Бобур бошига тушган оғир, мусибатли кунлар), *лойқа* (ташвишли, хавотирли ҳаёт), *қуриган эмас* (давом этаётган ҳаёт), *обиҳаёт* (Бобур ижодидан Ҳумоюннинг илҳом олиши), *обод қилмоқ* (ибрат олиши) маънолари ўртасидаги боғлиқлик идрок орқали қиёслаш маҳсулидир.

Қиёс-метафоралардаги қиёслаш учун асос бўладиган белгилар мураккаб белгилар бўлиб, ҳамматомонидан идрок этилавермайди. Шунга кўра метафоранинг бу кўриниши индивидуаллик характериға эға бўлиб, қиёсланаётган белгининг характериға кўра уларни уч турға бўлиш мумкин: а) аниқ белгилар асосида қиёсланадиган метафоралар; б) умумий белги асосида қиёсланадиган метафоралар; в) образли идрок асосида қиёсланадиган метафоралар. Аниқ белгилар асосида қиёсланадиган метафораларда референтларнинг қиёс этиладиган белгилари аниқ бўлади. Масалан, *Зайнаб ҳам кундоши юрагини ун қилувчи ел тегирмонини тўхтатишиға мажбур бўлди* (А.Қодирий. “Ўткан кунлар”) гапидаги *ел тегирмони* метафораси елпиғични ифодалашда қўлланилган. Елпиғич ва ел тегирмонини қиёслаш учун асос бўладиган белги ҳар иккаласининг ҳам айланиши ва шамол ҳосил қилишидир. Бу белги предметларни характерловчи аниқ белги бўлиб, елпиғичнинг ел тегирмонига қиёсланишида индивидуаллик мавжудлигиға кўра аниқ белгилар асосида қиёсланадиган метафоралар оддий метафоралардан фарқланади. Бу фарқ, аввало, ҳосил бўлаётган метафорада тасвирийлик мавжудлигида кўринади. *Ва шу сўзларни айтаркан, унинг булутли юзларида жиндеккина очилиш аломатлари кўринди* (Чўлпон. “Кеча ва кундуз”) гапидаги *булутли юз, булутли осмонға* нисбат берилиши асосида қиёсланилган. Бу қиёс асосидаги белгилар юзнинг очилмаган, хафахон кўриниши ва булутли осмон ўртасидаги белгилар ҳам шу қиёсланаётган предметлар учун хос бўлган аниқ белгилардир.

Умумий белги асосида ҳосил бўладиган қиёс-метафоралар ҳам оригиналлик, индивидуаллик хусусиятиға эға бўлиб, ба-

дий матннинг образлилиги, таъсирчанлигини кучайтирувчи восита ҳисобланади. Бунда метафора ифодалаётган маъно ва метафорик маънодаги сўзнинг асл маъноси орасида аниқ белги мавжуд бўлмасдан, умумий хусусиятлар асосида белгилар қиёсланади. Масалан, *Ой ботгач, осмон жимир-жимир юлдузларга тўлиб кетган, ҳаммаёқ сув қуйгандек жимжит, фақат Фармоновнинг юрагида бўрон.* (О.Ёқубов. “Оққушлар, оппоқ қушлар...”) Фармоновнинг ўғли машинада одам уриб кетган, бу хабарни эшитган ота нотинч, унинг ҳаёлидан ҳар хил нарсалар ўтиб, ҳаловати бузилган, шу ҳолат бўронга қиёсланиши асосида бўрон қиёс-метафораси ҳолатни ифодалаш учун қўлланилган. Бўрон билан Фармоновнинг ҳолати ўртасида аниқ ўхшаш белгилар мавжуд бўлмаса-да, умумий ўхшашлик бор. Қуйидаги гаплардаги метафора ва улар ифодаляйдиган маънолар ўртасида ҳам умумий белгилар мавжудлигини кузатиш мумкин. *Лекин ҳозир унинг қалбида қандайдир совуқ изғирин хуруж қилмоқда эди.* (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”), *Наҳот, сокин дарёдай бир меъёрда оққан бу ҳаёт довулга учраса?* (О.Ёқубов. “Улуғбек хазинаси”), *Шаҳар осмонида айланган қора булутлар тарқаб, баайни қуёш чиқади. Қон, даҳшад иси келиб турган шаҳарда тўй-томоша бошланиб кетади* (Ш.Холмирзаев. “Қил кўприк”) гапларидаги совуқ изғирин “ёмон хабар”, довул “олдиндаги ёмон кунлар”, қора булут “ёмон кунлар”, қуёш чиқади “яхши кунларни” ифодалашда қўлланилган метафоралар бўлиб, метафорик маънодаги сўзнинг асл маъноси ва метафорик маъноси умумий белги мавжудлигига кўра ҳосил бўлган.

Қиёс-метафораларнинг характерли шакли образли идрок натижасида ҳосил бўладиган метафоралардир. Унда инсоннинг олами идрок этишдаги онгли фаолияти ўз ифодасини топади. Бундай метафоралар шунчаки ўхшашлик асосида эмас, инсон тафаккурининг маҳсули сифатида вужудга келади ва янги маъно, янги бадий образларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Метафора – бадийликнинг мезони. Унинг асосий манбаи бадий нутқ эканлиги нуқтаи назардан ёндашилганда образли идрок асосида пайдо бўладиган метафораларнинг бадий нутқдаги қиммати намоён

бўлади. Метафоранинг бу тури мантикий мушоҳада асосида образли тасвир натижасида майдонга келади ва фикрни таъсирчан, аниқ ифодалаш имконини яратади. Манбаларда метафоранинг бундай кўринишига нисбатан бадийи метафора, поэтик метафора, синестетик метафора каби атамалар қўлланиб келинган. Чунки бундай метафораларнинг юзага келишидаги сабаб ҳам, ном кўчишининг асослари ҳам фикрни бадийи тарзда ифода этишга қаратилган бўлади. Масалан, *Офат булути кутилмаган тезликда, кутилмаган ёвузлик дўлини ёғдириб бу маҳаллага ҳам етиб келди. Булутнинг совуқ шабадасини аввал Йигитали келтирди.* (Т.Малик. “Шайтанат”) Матнда қўлланилган *офат булути, ёвузлик дўли, булутнинг совуқ шабадаси* метафорик бирикмалари орқали ифодаланган маъно жанжал чиқарган одамлар, уларнинг адовати, жанжалнинг совуқ хабари тушунчалари орасидаги боғлиқлик қиёслаш асосидаги бадийи мушоҳаданинг намунасидир.

Келтирилган гаплардаги *офат булути, булутнинг шабадаси* метафорик бирикмалари орқали уруш маъносининг ифодаланишида “уруш” орқали вужудга келадиган вайронагарчиликлар, қора булут орқасидан келадиган дўл ва шиддатли ёмғирлар натижасида пайдо бўладиган ҳолатларга қиёсланган. Ушбу тушунчаларни метафорик маънолар орқали ифодаланиши асосида мавжуд бўлган муайян белгилар осонлик билан идрок этилавермайди. – *Ҳазрат ботаётган офтобга қаради. – Тағин қанча юрман? Куёшим ботгунча... Лекин энди орқага қайтиш йўқ!* (Ш.Холмирзаев. “Қил кўприк”) Умрнинг ниҳоясини ботаётган куёшга қиёсланишининг мантикий асоси мавжуд. Кўринадики, метафора ва унинг референти орасидаги боғлиқлик муносабатларининг қиёсланиши метафорага олиб келади.

Метафора бадийи матнда қаҳрамонларнинг ҳис-туйғуларини, характер-ҳолатини таъсирчан, ёрқин бўёқларда аниқ ва ихчам ифодалашга хизмат қилади. Масалан: *Юз ифодаси суратда чизиб қўйилгандек ўзгармайди. Дарсда ҳам ана шундай хотиржам, оғиркарвон оғзидан чиқадиган гап-*

ни пойлаб эсингиз кетади. (Э.Аъзам. «Отойининг туғилган йили») Ушбу матнда оғиркарвон сўзи орқали туяларнинг саҳрода секинлик билан ҳаракатланиши инсоннинг характериға кўчирилади, бу сўз маъносининг кўчиши қаҳрамоннинг характериға хос бўлган босиқлик, хотир-жамлик белгисига кўра қиёсланиши асосида юзага келган. Кўринадики, метафора ёзувчининг сўз қўллашдаги индивидуаллигини кўрсатувчи восита ҳамдир.

Метафора маъно кўчиш асосидаги тасвирий восита бўлса ҳам, барча метафоралар образлилик ва таъсирчанлик воситаси бўлавермайди. Метафоранинг ҳақиқий бадий вазифаси унинг қайтарилмаслиги, индивидуаллиги билан белгиланади ва бу хусусиятлар қиёс-метафораларда нарс-а-ҳодисани харектерлашда қиёслаш, чоғиштириш усуллардан фойдаланилиши натижасида амалга ошади. Масалан: *Тақдир йўллари яккаш ўзингиз ўйлагандек, орзу қилгандек топ-тоза, бирон гард юқтурмай ўтиб бўлмас экан. Гоҳо етти ухлаб тушингизга кирмаган гирдоб ё мағзаваларга йўлиқасиз, аммо уларни четлаб айланиб эмас, айнан кечиб ўтмоққа маҳкумсиз.* (Э.Аъзам. “Шовқин”) Инсон ҳаёти давомида оғир ва изтиробли кунларни бошидан ўтказиши мумкинлиги ифодаланган ушбу матнда *гирдоб* ва *мағзава* сўзлари ҳаётда содир бўладиган турли тўқнашувлар, ноҳақ бўҳтонлар каби маъноларни ифодалашда қўлланилган. Бу ифода моҳиятида ифодаланмоқчи бўлган тушунчалар билан метафорик маъноли сўзнинг асл маъноси қиёсланганда бир-бирига мос келиши ётади.

Умуман олганда, метафоралар бадий матннинг ўзига хос хусусиятларини юзага чиқарувчи муҳим восита, метафоранинг бадий матнларда нутқнинг бошқа воситаларига нисбатан ифода ва услубий имкониятлари кенг ва ҳосил бўлиш асосларига кўра турли-тумандир.

М.Йўлдошев Чўлпон романларидаги метафораларни таҳлил қилишда метафораларнинг хусусий-муаллиф метафоралари каби шаклига алоҳида эътибор қаратади¹³².

¹³² Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. – Б. 73.

Зеро, хусусий-муаллиф метафоралари нарс-ҳодисалар орасидаги оддий белгиларга эмас кўпинча идрок этилган нарсаларни қиёслаш орқали вужудга келади ва шунга кўра янги бўлади.

“Бир сезги аъзоси билан билинадиган белгини англа-тадиган сўзни бошқа сезиш аъзоси билан билинадиган тушунчага нисбатан қўллаш йўли билан юзага келадиган кўчма маънолар (улар тилшуносликда синестетик метафоралар деб юритилади)”¹³³ ҳамма вақт ҳам таъсирчан фикр ифодалаш учун хизмат қилади. Масалан, *Томоша чоғи улардан баъзилари мизғиб-мизғиб олса ҳам керак, бошқа бирлари ўнинчи синфда ўқиганда кўнгил қўйган қизларини энтикиш билан эслаб ўтиради. Чиқиб кетиб кўринг-чи! Маданиятсиз нодон, тўпори аталмоққа кимнинг таъби бор? Нозик ингичга санъат бу! Уни тушунмоқ, ҳис этмоқ учун нозик, ингичка дид даркор! (Э.Аъзам. “Шоирнинг тўйи”)* Келтирилган матнда нозик санъат, ингичка санъат, нозик дид, ингичка дид бирикмаларига эътибор қаратилса, *ингичка санъат, ингичка дид* бирикмалари мантиқсиздай кўринади, чунки санъат нозик бўлиши мумкин, лекин диднинг *ингичка* бўлиши ғайримантиқийдир. Сезилиб турибдики, нозик сўзи ифодалаган тушунча фикр қилиш орқали идрок этилади, *ингичга* сўзи эса кўриш ёки ушлаб сезиш йўли билан идрок этилади. *Ингичка санъат ва нозик санъат, ингичка дид ва нозик дид* бирикмаларидаги тушунчалар шу сабабли ҳам бир-бири билан тўғридан-тўғри бирикмайди, бу сўз бирикмаси ҳам ғайриодатийдир. Тил учун ноанъанавий бўлган ушбу бирикмаларни Эркин Аъзам ҳам ўзи ижодида маҳорат билан қўллаб, бетакрор бир образ яратган. Бунда *ингичга* сўзи ўз конкрет маъносидан узоқлашиб “ёқимли” кўчма маъносида келган ва нозик сўзи билан ҳиссий ҳолатни умумлаштириб бадий тасвирни юзага келтирган. Бундай нозик маънога эга бўлган ифодалар ғайриодатийлиги билан ажралиб, фикрнинг

¹³³ Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. 2-нашр. – Б. 80.

ёрқинлигини ифодалаши, китобхонни диққатини тортиши билан характерланади.

Метафора кўпинча ғайриодатий ифода шаклларига эга бўлиб, шу хусусиятига кўра нутқнинг бадиий-образлигини уюштирувчи воситага айланиб, нутққа лингвопоэтик моҳият касб этади.

Қиёс-эпитет

Эпитет тасвирий воситаларнинг характерли кўриниши бўлиб, предметларнинг ўзига хос томонларини, сифатларини аниқлаб, бўрттириб кўрсатади. Эпитет моҳиятан аниқловчиларга яқин бўлиб, аниқловчилардан эмоционал-таъсирчанлиги, бадиий нутққа хослиги жиҳатидан фарқланади. Муҳими шуки, эпитетларнинг юзага келишида ҳам муайян қиёс амали иштирок этади.

Р.Қўнғуров эпитетларнинг доимий аниқловчилардан фарқли равишда экспрессивлиги, кўчма маънода ишлатилиши каби хусусиятлари мавжудлигини таъкидлаб, уни поэтик аниқловчи деб атайди¹³⁴. Рус тилшунослигида ҳам эпитетларни бадиийлик-ифодалиликка эга бўлган аниқловчи сўзлар тарзида талқин қилиш анчайин кенг тарқалган.¹³⁵ М.Мукаррамов эпитет ва аниқловчиларнинг маъно ва грамматик жиҳатдан фарқланувчи бешта хусусиятини ажратиб кўрсатган¹³⁶. Дарҳақиқат, эпитетлар образлилик даражасининг кучлилиги, эмоционаллиги ва ниҳоят, бадиий нутққа хослиги жиҳатидан аниқловчилардан кескин фарқ қилади. Шу нуқтаи назардан бадиий асарларда учрайдиган эпитетларни хусусиятига кўра учга ажратиш мумкин:

- 1) оддий эпитетлар;
- 2) тасвирий эпитетлар;
- 3) қиёс-эпитетлар.

¹³⁴ Қўнғуров Р. Кўрсатилган асар. – Б. 27.

¹³⁵ Масалан, қар.: Горбачевич К. С., Хабло Е. П. Словарь эпитетов русского литературного языка. – Л.: Наука. 1979. – С. 3 – 5.

¹³⁶ Мукаррамов М. Кўрсатилган асар. – Б. 15-16.

Оддий эпитетлар предметларга хос бўлган доимий белгини ифодалайди, уларнинг асосий вазифаси предметларга хос, кўрсатилиши муҳим ҳисобланган белгини ифодалаш, шунга кўра уларда образлилик кучли эмас. Эпитетларнинг бу турида нарсаларнинг бирор томони ҳаммага маълум бўлган белги асосида кўрсатилади. Шунинг учун бундай эпитетлар аниқловчиларга яқин туради. Масалан, покиза аёл (*Э худо, мана шундай меҳрибон, покиза аёллар ҳам бор-а дунёда!*), сербарака боғ (*Ҳар замонда сербарака боғни айнаиб, мева-чева териб, майнаю чумчуқлар билан ўйнашиб келади*), бефайз одам (*Ана шундай беғубор, файзли кунларнинг бирида, ниҳоят, кўндан буён кутилган, аммо бефайз одамнинг ўзи пайдо бўлди*), сахий амаки (*Бола-лар эса бу маъмур боғдан, сахий амакининг ёнидан жилгиси йўқ*) (Э.Аъзам. “Ёзувчи”) каби бирикмалардаги эпитетлар предметлардаги ҳаммага маълум белгисини таърифлаб кўрсатиш вазифасини бажарган. Эпитет шундай бир тасвирий воситаки, матнларни, айниқса, бадий матнни эпитетсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Эпитет кенг вазифали тасвирий восита бўлса-да, унинг асосий вазифаси нарсалар, предметлар, ҳодисаларни баҳолаш, асосий хусусиятини таърифлашдир. Бу белги оддий эпитетлар учун хос бўлиб, кўпинча аташ вазифасини бажаришга қаратилган бўлади.

Эпитет оддий белги билдириб қолмасдан таъриф ва тавсифни ифодалаш учун ҳам қўлланиладики, одатда бундай эпитетлар кучли эмоцияни кўзгатади, инсон кайфиятига таъсир этиб, айтиш чоғда экспрессив-эмоционалликни кучайтириш учун хизмат қилади. Қуйидаги матндаги *тизгинсиз, паришон* эпитетлари кучли эмоцияга эга бўлиб, фикрни бадий-бўёқдорлигини ошириш учун имкон яратган: *Олис сафарларга кетаётганида Фарҳод Рамазоннинг самалётда мизғиш одати бор эди. Бу гал сира кўзи илинмаяпти. Дам-бадам ҳаёл олиб қочади, тизгинсиз, паришон ҳаёллар.* (Э.Аъзам. “Шовқин”) Ушбу матнда қўлланилган эпитет оддий белги асосида вужудга келмаганлигига кўра бадий-бўёқдор ва таъсирчан кучга эга.

Эпитетнинг тасвирий восита сифатидаги муҳим жиҳати шундаки, у предметга хос ёки хос бўлмаган белгиларни аниқ ажратиб кўрсатиш орқали воқеликни киши кўз ўнгига тўлақонли гавдалантиради. Келтирилган матндаги *тизгинсиз, паришон* эпитетларининг сифатланмишга хослиги образли тасвирнинг маҳсули сифатида ҳосил бўлган.

Бадиий асарда эпитетлар уюшиб келиши ҳам мумкин. Бу ҳолат эса предмет ва кишиларнинг кўринишларини ифодалашда муҳим аҳамият касб этади. Масалан, *Ошиқ кўнгил, шоир кўнгил, сармаст, армонли кўнгил чидаялмайди, дардини ёради-қўяди.* (Э.Аъзам. “Гули-гули”), *Ялтир кал, чўтир кал, қўтир кал – шуларнинг барига қирғин келди. Калларга, умуман, ўтмиш сарқити ҳисобланган калликка қарши ёппасига кураш бошланди.* (Э.Аъзам. “Гули-гули”) Биринчи матнда *ошиқ кўнгил, шоир кўнгил, сармаст, армонли кўнгил* иккинчи матнда *ялтир кал, чўтир кал, қўтир кал* эпитетлари уюшиб келган ва шахсга хос бир неча белгини ажратиб кўрсатиш орқали таъсирчанликни оширган.

Бадиий матнларда эпитетлар кўпинча индивидуал қўлланишга хос бўлиб, ифода жараёнида эмоционалликни кучайтириш учун имкон яратади. Натижада тасвирланаётган воқеа, ҳодиса киши ҳаёлида образли гавдаланади. Тасвирий эпитетлар нутққа “пардоз бериш”, предметларнинг характерли томонларини бадиий бўёқдор ҳолда кўрсатиши билан характерланади. Эпитетларнинг бу тури эмоционал-образлиликнинг кучлилиги билан фарқланади. Тасвирий эпитетлардан асарда индивидуал хусусиятларни, характерларни очиқ бериш мақсадида фойдаланилади. Жумладан, асар қаҳрамонларининг руҳий ҳолатини, ички кечинмаларини ифодалашда бадиий матнларда тасвирий эпитетлардан кўп фойдаланилади. Масалан, *Бир лаҳза шу манзарага маълум боқиб турган Болта Мардон отининг сағрисиغا аччиқ қамчи солади.* (Э.Аъзам. “Ёзувчи”) Келтирилган матнда *аччиқ қамчи* бирикмаси таркибидаги *аччиқ* сўзи эпитет бўлиб, аслида сифатланмишнинг белгиси эмас. *Аччиқ* сўзи номинатив

маънода предметнинг таъми-маззасини билдириш учун қўлланилади. *Аччиқ қалампир, аччиқ пиёз* каби. Бу матнда *аччиқ* сўзи предметнинг таъми ёки маззасини билдириш учун қўлланилмаганлиги, ўзига хос ифодага эга эканлиги билан характерланади. Ушбу эпитетнинг моҳияти уни вужудга келиши асоси предметга хос бўлмаган белги эканлигига кўра мазкур эпитет тасвирий эпитетдир.

Қуйидаги матндаги *қамчи* сўзининг эпитети сифатида қўлланилган *заҳарли* сўзи орқали ҳам шу ҳолни кузатиш мумкин: *Шоввознинг сўзлари Шоқосимга бамисоли заҳарли қамчи бўлиб тегди-ю, шартта ўрнидан туриб кетди.* (О.Ёқубов. “Оққушлар, оппоқ қушлар...”.) Ҳар иккала ҳолатда ҳам *аччиқ* ва *заҳарли* сўзлари орқали “ғазабланганлик” маъноси ифодаланган. Эпитет вазифасида келган сўзлар орқали руҳий ҳолат тасвирланган бўлиб, мазкур эпитетларсиз ушбу ҳолатни ифодалаб бўлмайди. Бу тасвирий эпитетларнинг оддий эпитетлардан фарқли равишда нафақат объектни тасвирлаш, унинг бирор белги-хусусиятини ажратиш учун, балки янги маъно ҳосил қилган ҳолда ҳам қўлланилган. Келтирилган гаплардаги *аччиқ (қамчи)* эпитети “қаттиқ урганлик”, *заҳарли (қамчи)* эпитети “қаттиқ таъсир этганлик” маъноларини билдирган.

Эпитетнинг ҳам бошқа тасвирий воситалар каби бадий-бўёқдорлиги, эмоционал-экспрессивликни қучайтириши қандай вужудга келиши билан боғлиқ. В.П.Григорьев эпитетларнинг кўпчилиги ҳосил бўлишига кўра янгилигини, янги эпитетлар эса борлиқни идрок этишни (ўзлаштиришни) чуқурлаштиришини алоҳида қайд этади¹³⁷. Манбаларда эпитет, ўхшатиш, метафора каби тасвирий воситаларнинг бир-бири билан боғлиқлиги, алоқадорлиги ҳақида ҳам фикр юритилди¹³⁸. Д.Хўжаева эпитетли бирликларнинг маъно жиҳатдан ўхшатиш қурилмаси билан тенглиги, эпитет бирикма икки

¹³⁷ Григорьев В.П. Поэтика слова. – М.: 1979. – С. 162.

¹³⁸ Григорьев В.П. Кўрсатилган асар. – Б. 226-232.

бўлак, ўхшатиш бирикма тўрт бўлакдан иборатлиги билан фарқланиши ҳақида фикр юритар экан, шундай ёзади: “Ўхшатишда белги биринчи ўринга қўйилиб қиёс иккинчи ўринга қўйилган ҳолда эпитетли бирикмада қиёсий белги биринчи ўринда бўлишини кўрсатади”¹³⁹.

Эпитетнинг бундай кўринишларининг вужудга келиш асоси қиёс билан боғлиқлиги учун уларни қиёс-эпитетлар сифатида ажратдик. Қиёс-эпитетлар эпитетнинг нарса, ҳодисаларни образли идрок этилиши натижасида вужудга келадиган кўринишидир. М.Миртожиев эпитетнинг нутқий ҳодиса эканлигини эътироф этиб, сўзлар мавжуд лексик маъносининг бир семаси билан воқеланганда, бирор белги ўхшашлигига кўра ҳосила маъно юзага келганда, эпитет ҳосил бўлишини таъкидлайди¹⁴⁰.

Бу ҳар иккала усул билан ҳосил бўлган эпитетлар асоси қиёсдан иборат бўлади. Масалан, *Қорачадан келган буновча, қотма одамнинг жуссасидан куч ёғилиб турар, кенг пешонада, ўткир кўзларида чуқур заковат акс этар, қийғир бурунли, узунчоқ юзида бўлакча бир шиддат, мардлик, бир сўзли одамлардагина бўладиган зўр иқтидор сезилиб турарди.* (О.Ёқубов. “Улуғбек хазинаси”) Ушбу матнда *новча, қотма одам, кенг пешонали, ўткир кўз, чуқур заковат, қийғир бурун, узунчоқ юз, зўр иқтидор қаби* эпитетлар қўлланилган, уларнинг аксарияти предметнинг алоҳида ажратиш мумкин бўлган белгиларини акс эттирувчи оддий эпитетлар. Ифода жиҳатидан матнда қўлланилган *ўткир кўз, чуқур заковат* эпитетлари характерли. Чунки предметни характерловчи ҳар иккала эпитет шу предметлар учун хос белгини кўрсатмайди. *Ўткир, чуқур* сўзларининг кўчма маънода эпитет вазифасида келиши анъанавий кўпинча поэтик образ яратиш, бадиийликни, таъсирчанликни кучайтириш мақсадида ишлатилади: *ўткир қараш, ўткир нигоҳ, чуқур тикилмоқ, чуқур мулоҳаза қаби. Ўткир кўз* эпитетида зийраклик билан кузатувчанлик, атрофдаги нарсаларни

¹³⁹ Хўжаева Д. Ўзбек тилида эпитет: филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 1995. – Б. 33.

¹⁴⁰ Миртожиев М. Кўрсатилган асар. – Б. 77.

кўздан қочирмаслик, суҳбатдошдан кўз узмай тикилиб туришлик ҳолати тасаввурдаги ҳолатга қиёсланса, *чуқур заковат* бирикувидаги *чуқур* эпитети орқали билимдонлик, ақл идроклилиқ ифодаланган ва бу белгиларга эга бўлган шахслар кенг мулоҳазали ҳисобланиб, тасаввурга асосланганлиги натижасида *ўтқир* ва *чуқур* сўзлари эпитет вазифасида келган. Қиёс-эпитетлар таркибидаги эпитет вазифасидаги сўз ҳосила маъносига, кўчма маъно ифодалашига кўра эпитет ҳосил қилади. Шунингдек, эпитетли бирикма бир бутун ҳолда маъно кўчиши орқали бошқа нарсаларга қиёсланиши асосидаги эпитетлар ҳам мавжуд.

Қиёс-эпитетлар таркибидаги эпитет вазифасидаги сўз бошқа нарса-ҳодисаларга қиёсланиши натижасида эпитет ҳосил қилинган ҳолатлар матнларда кўп учрайди ва бу жараёнда, асосан, эпитет вазифасидаги сўзнинг маъноси кўчганлиги кузатилади. Масалан, *Бир чақиримча юрса, чўнг томондаги кумуш япроқли жийдаларга кўзим тушди-ю, дилим яйраб кетди.* (Ў.Ҳошимов. “Тушда кечган умрлар”) Бадий матнларда *олтин*, *кумуш*, *мармар* сўзларининг ранг белгисини ифодалашга кўра эпитет сифатида қўлланилиши жуда фаол бўлиб, *кумуш япроқ* бирикмасида ҳам эпитет учун асос япроқнинг рангига кўра кумушга қиёсланишидир. *Қоп-қора жингалак сочли, қалин қошлари туташ, лоларанг юзидаги сепкиллари ўзига ярашган...* (Э.Аъзам. “Шовқин”) гапидаги *лоларанг* юз бирикмасида юз қизиллик белгисига кўра лоллага қиёсланишига асосланган. Келтирилган гаплардаги эпитетларнинг биринчиси ҳосила маънога кўра, иккинчиси мавжуд белгининг қиёсланишига кўра ҳосил бўлган эпитетлардир.

Қиёс-эпитетларнинг эпитет вазифасидаги сўзнинг маъноси кўчиши асосида ҳосил бўлган турлари предметни характерлашига кўра алоҳида ажралиб туради. Эпитетнинг бу турида бир пайтнинг ўзида икки ҳолат, яъни янги маъно ҳосил қилиниши ва предметга одатий бўлмаган белги-хусусиятнинг мавжудлиги тасаввурдаги қиёс асосида вужудга келтирилади. Натижада қиёс-эпитет орқали ифода этилаётган тушунча маъно кўчиши, белгининг бошқа

белгига қиёсланиши асосида бадий ифодага айланади ва қиёс-эпитет бадий тафаккур маҳсули сифатида намоён бўлади. Бундай эпитетлар орқали ифода этиладиган фикр бадий ифодада жозибадорликни янада кучайтиради. Масалан, *Қиз ҳали бўёқ тегмаган аллақандай беғубор, эрка кўзларини ноз билан сузди* (О.Ёқубов. “Оққушлар, оппоқ қушлар...”) гапидаги *эрка сўзининг кўз сўзига* эпитет сифатида келтирилиши кўзнинг беғуборлиги, табиийлиги, бу кўзларда айёрлик, алдамчиликдан асар ҳам йўқлиги, назокат билан қараш каби маъноларига боғлиқ.

Бадий матнларда *ширин* сўзининг қиёслаш асосида эпитет вазифасида келиши анча анъанавий бўлиб, ифодада нозиклик, тасвирнинг жозибадорлигини кучайтириши билан алоҳида ажралиб туради. *Ширин* сўзи маъносидаги “ёқимлилик”, “лаззатлилик” семаси уни эпитет вазифасида турли нарса-ҳодисаларга хос белгиларни ифодалашига асос бўлади. Масалан, *ширин хаёл* (*Ҳаммаси хаёл, ширин хаёл, ўйланди у диванда ётганча, наҳотки энди ўша чоғлар қайтиб келмайди...* У.Ҳамдам. “Мувозанат”), *ширин ҳис* (*Рулни авайлаб силаркан, ботинида фахр ва аллақандай ширин ҳислар кўзғалди.* У.Ҳамдам. “Мувозанат”), *ширин хотира* (*Ширин, тотли ва сирли хотиралар хаёлларни олиб қочади.* Х.Дўстмуҳаммад. “Мен – сенсиз, сен – менсиз”), *ширин тушлар, ширин сўзлар* (*Эҳтимолки, ширин тушлар кўрилса, эҳтимолки, Муҳсина хоним тушида рақсга тушса, энг ёмони аввал эриш туюлган ширин сўзлар энди мойдай ёқиб бораяпти.* М.М.Дўст. “Лолазор”)

Бу ифодаларда *ширин* сўзининг “тотли” маъноси асосида инсоннинг руҳиятида содир бўладиган, инсон учун ёқимли ҳолатлар, тотлилик, лаззатлилик сифатида тасаввур қилинади. Натижада қандайдир ички мантикий алоқадорликка эга бўлган белгининг қиёсланиши асосидаги индивидуал эпитетли конструкциялар вужудга келади ва нутқнинг эстетик таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади. Баъзи ҳолларда қиёс-эпитетлар нафақат предметнинг бирор белгисини ажратиб кўрсатиш вазифасини бажаради, балки янги маъно ифодалаш учун

ҳам хизмат қилади. Масалан, *Шундай пайтларда хаёлини бири-биридан совуқ, бири-биридан мудҳиш ўй-фикрлар чулғаб олар, дорулсалтанатда унга қарши фитна уюштирилаётгандай, бу фитнанинг тепасига ўз жигарбандлари Мирзо Абдулла билан Абусаид Мирзо тургандай туюлади.* (О.Ёқубов. “Улуғбек хазинаси”) Матнда совуқ ва мудҳиш сўзлари ўй-фикр сўзининг сифатлаши бўлиб, “ёмон фикрлар”, “ваҳимали хаёллар” каби белгиларни ифодалаган бўлса, – *Бас! – Мирзо Абдулатифнинг қисилган кўзларида совуқ учқунлар чақнади* (О.Ёқубов. “Улуғбек хазинаси”) гапидаги совуқ эпитети учқуннинг белгисини билдирмаган, балки совуқ учқунлар эпитет конструкцияси бир бутун ҳолда “ғазабланганлик” маъносини ифодалаган. Ушбу ифода орқали янги маъно ҳосил бўлиши совуқ сўзининг эпитет сифатида қўлланилиши билан боғлиқ бўлиб, кўз ҳолатига салбий бўёқ берилиши натижасидаги қиёс асосида совуқ учқунлар эпитети вужудга келган.

Қиёс-эпитетлар кўпинча мавҳум тушунчаларни аниқ белгилар асосида тавсифлаш натижасида вужудга келганлиги кузатилади, шунингдек, аниқ, мавжуд нарсасодисаларнинг белгиларини бошқа шундай предмет белгиларига қиёслаш асосида ҳам қиёс-эпитетлар ҳосил бўлган. Масалан, *Кўзларидан оққан марварид томчиларини шу сирлик ариқ суви билан ювди, бир мартабагина ювди эмас қайта-қайталаб ювди* (А.Қодирий. “Ўткан кунлар”) гапидаги *марварид (томчилар)* эпитети кўз томчиларининг юмалоқлик шакли ҳамда тиниқлик рангига кўра марваридга қиёсланиши асосида ҳосил бўлган.

Бадий матнларни кузатиш эпитетнинг шу матнларда энг кўп учрайдиган тасвирий воситалардан бири эканлигини кўрсатади. Шу билан биргаликда матнларнинг ўзи боғланган сўз маъноси билан турли муносабатларга эгалиги бу тасвирий воситанинг матн учун муҳимлигини кўрсатади. Эпитетлар предмет, нарсасодисани оддий тавсифлаш билан бир қаторда, нарсасодисанинг образли ифодаси вазифасини ҳам бажарадики, бу эпитетнинг лингвопоэтик аҳамиятга молик тасвирий ифодалигидан далолатдир.

ХУЛОСА

Ўзбек тилида қиёс ва унинг ифода воситаси сифатида намоён бўлиши, бошқа тасвирий воситаларнинг вужудга келиши учун асослиги, нутқда яшовчанлиги ва лингвопоэтик моҳиятини тадқиқ этиш қуйидаги хулосаларни чиқаришга имкон беради:

1. Қиёс билиш ва тафаккур жараёнининг мантиқий хулосаси бўлиб, нарса, ҳодиса, шахслар белгисининг чоғиштирилиши асосида вужудга келадиган ифода усулидир. Қиёслаш оламни англашнинг муҳим усулларида, инсоннинг онгли фаолиятининг маҳсули. Нарса, ҳодисалар, улардаги муайян белгиларини англаш, идрок этиш инсон когнитив оламининг муҳим қисмини ташкил қилади ва қиёс орқали амалга ошади.

2. Қиёс таркибан тўрт аъзодан: қиёс субъекти, қиёс эталони, қиёс асоси ва қиёснинг формал кўрсаткичидан иборат бўлиб, ҳар бир аъзо ўзига хос луғавий-семантик табиатга эга. Бинобарин, қиёс асоси белги билдирувчи сўзлардан ташкил топади. Айрим ҳолларда қиёс субъекти эксплицит тарзда бўлмаса ҳам, у матнда имплицит кўринишида мавжуд бўлади. Бироқ қиёс асоси матнда ҳамма вақт эксплицит ифодага эга бўлади.

3. Соф қиёсий гапларда қиёс асосининг сифат ва равиш туркумидаги сўзлардан иборат бўлиши шу ифода турининг асосий белгисидир. Шу билан бир қаторда, қиёс асоси феъл туркуми орқали ифодаланган қиёсий конструкциялар ҳам учрайди. Бундай ҳолатларда ҳам феълнинг қиёс асоси ҳосил қилиши сифат ва равиш туркумидаги сўзлар билан бирикиши натижасида юз беради. Шунингдек, от туркумидаги сўзларнинг маъно кўчиши орқали қиёс асоси вазифасида қўлланилган ҳолатлар ҳам учраса-да, ўзбек тилида қиёс ҳосил бўлишининг луғавий асоси сифат ва равиш туркумидаги сўзлар ҳисобланади.

4. Қиёс асосининг белги билдирувчи сўзлардан бўлиши қиёс воситасининг -дан қўшимчаси ҳамда нисбатан, қараганда, кўра кўмакчиларидан иборат бўлиши, кўмакчилар иштирок этган конструкцияларда ўзида тобеланаётган сўз таркибида жўналиш ва чиқиш келишиги қўшимчаларини талаб этилиши қиёсий ифодалар учун асосий мезондир.

5. Қиёсий ифодаларда қиёс субъекти ва қиёс эталонининг синтактик позицияси ва синтактик вазифаси ўзгариб турса-да, улар асосан, синтактик позицияси ва синтактик вазифаси жиҳатдан барқарор. Қиёс субъекти синтактик ўрни жиҳатдан гапнинг олд қисмида жойлашиб, эга синтактик позициясини эгаллайди. Қиёс эталони чиқиш, баъзан жўналиш келишиги шаклларида бўлиб, воситали ва воситасиз тўлдирувчи, қиёс асоси синтактик структура-нинг сўнгида келиб, кесим позициясида бўлади.

6. Қиёсий конструкцияларда қиёс субъекти ва қиёс эталонининг бир хил ёки турли хил семемали сўзлардан ташкил топиши қиёс семантикасининг муҳим жиҳатидир. Қиёс элементлари семантикасининг шахс билан шахс, нарсa билан нарсa, шахс ва нарсa, шахс ва ҳайвонлар асосидаги қурилмалари бу ифода воситасининг асосини ташкил қилади. Турли семемали сўзлардан ташкил топган қиёслар кўпинча окказионаллик хусусиятларига эга бўлади. Бундай қиёсларда қиёсланаётган белгининг қиёс субъекти ва қиёс эталонига тегишли эканлиги очиқ кўринмайди. Шунга кўра қиёсий белги образли тасаввур натижасида вужудга келади ва бу каби қиёсий ифодалар лингвопоэтик моҳиятга эга бўлади.

7. Қиёс асосида вужудга келадиган ифодаларда ҳам муайян мақсад ҳеч бўлмаганда нарсани тўлақонли ифодалаш кўзда тутилади. Ана шундай қиёслаш усули орқали юзага келувчи ифодалардан бири фарқловчи қиёс бўлиб, предмет, нарсa-ҳодиса ва шахсларнинг муҳим белгиларини ўзаро таққослаш асосида фарқланиши натижасида вужудга келади. Фарқловчи қиёсларнинг муҳим жиҳати фарқланувчи белгиларнинг қиёсланаётган объектлар учун

бир хил эмаслиги, асосан, зидланиш ҳолатида бўлишидир. Шунга кўра фарқловчи қиёслар предметлар ўртасидаги дифференциал белгилар асосида ҳосил бўладиган қиёслардир.

8. Қиёс асосида ҳосил бўладиган ифода воситаларидан бири ўхшатишдир. Лингвистик манбаларда ўхшатишнинг турли хусусиятларига кўра бир неча турлари ажратилади. Ўхшатишнинг алоҳида, ўзига хос тури қиёс-ўхшатишлар бўлиб, предмет ва улардаги бирор белгини образли идрок этиш натижасида қиёслашдан ҳосил бўлади. Бундай ўхшатишлар доимо нутқнинг бадиий-бўёқдорлигини таъминлайди.

9. Лисоний воситалар ёрдамида фикрни образли ифода-далаш усулларида бири метафорадир. Метафора ҳосил бўлишининг асосида янги маъно ва тушунчаларни ифода-далаш ётади. Метафоранинг асоси қиёслаш-ўхшатишдан иборат эканлиги тилшуносликда аллақачон тан олинган. Метафора нарс-ҳодисадаги белгини бошқасига қиёслаш асосида ҳосил бўлади.

10. Тасвирий воситаларнинг муҳим турларидан бўлган эпитет предметга хос ёки хос бўлмаган белги-хусусиятларни аниқ тасвирлаш орқали объектни киши кўз ўнгида тўлақонли гавдалантиради. Эпитетлар қиёслаш асосида вужудга келганда оддий белги бўлмай, таърифлаш, тавсифлаш, идрок этиш, тафаккур қилиш характерида бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. НОРМАТИВ ҲУҚУҚИЙ ҲУЖЖАТЛАР ВА МЕТОДОЛОГИК АҲАМИЯТГА МОЛИК НАШРЛАР

1. Мирзиёев Ш. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 486 б.

2. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – 592 б.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. Манба: <http://lex.uz/docs/4561730>

II. МОНОГРАФИЯ, ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА, ИЛМИЙ МАҚОЛА, ИЛМИЙ ТЎПЛАМЛАР

1. Абдурахмонов Ғ. Қўшма гап синтаксиси асослари. – Тошкент: Фан, 1958. – 333 б.

2. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивлик ифодалашнинг синтактик усули. – Тошкент: Фан, 1987. – 88 б.

3. Абу Али Ибн Сино – қомусий олим. Методик-библиографик қўлланма. Тошкент, 2004. – 32 б.

4. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018. – 320 б.

5. Античные теории языка и стиля. – М. Л.: ОГИЗ, 1936. – 360 с.

6. Арасту. Ахлоқи кабир. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018. – 352 б.

7. Аристотель. Аналитики. – Л.: Госполитиздат, 1952. – 437 с.

8. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: 1936. – 255 с.

9. Виноградов В.В. О теории художественной речи. – М.: Высшая школа, 1971. – 240 с.

10. Винокур Т.О. О языке художественной литературы. – М.: Высшая школа, 1971. – 447 с.
11. Воҳидов Э. Сўз латофати. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018. – 212 б.
12. Горбачевич К.С., Хабло Е.П. Словарь эпитетов русского литературного языка. – Л.: Наука, 1979. 568 с.
13. Григорьев В.П. Поэтика слова. – М.: Наука, 1979. – 343 с.
14. Долинин К.А. Стилистика французского языка. – Л.: Просвещение, 1978. – 342 с.
15. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. – М.: Просвещение, 1961. – 519 с.
16. Ислом энциклопедияси. – Тошкент, 2017. – 608 б.
17. Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007. – 123 б.
18. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008. – 159 б.
19. Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. – Тошкент: Маънавият, 2002. – 79 б.
20. Каримов С. Бадиий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1994. – 72 б.
21. Каримов С. Ўзбек тилининг бадиий услуби. – Самарқанд: Зарафшон, 1992. – 140 б.
22. Маҳмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984 – 147 б.
23. Маҳмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти. 2011. №3. – Б. 18-24.
24. Маҳмудов Н. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг лингвопоэтикасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1987, №4. – Б. 34-38
25. Маҳмудов Н. Ойбек шеърларидаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикаси // Ўзбек тили ва адабиёти. 1985, №6. – Б. 48-51.
26. Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиғи. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012. – 152 б.
27. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009, 2-нашр. – 184 б.

28. Махмараимова Ш. Лингвокультурология. – Тошкент: Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – 164 б.
29. Миртожиев М., Маҳмудов Н. Тил ва маданият. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 110 б.
30. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Mumtoz soʻz. 2010. – 287 б.
31. Мирзахидова М. Грамматик маъно ва шаклнинг диалектик талқини // “Инновацион ғоялар, ишланмалар ва уларни ишлаб чиқариш ҳамда таълимда қўллашнинг замонавий муаммолари” Халқаро илмий-амалий анжуман. – Андижон, 2019. – Б. 188-190.
32. Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент: Фан, 1976. – 88 б.
33. Некрасова Е.А., Бакина М.А. Языковые процессы в современной русской поэзии. – М.: Наука, 1982. 312 с.
34. Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 32 б.
35. Невелова С.Л. Вопросы поэтика древнеиндийского эпоса. М.: Наука, 1979. – 136 с.
36. Нурмонов А. Танланган асарлар. 1 жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – 409 б.
37. Панов Е.Н. Знаки. Символы. Языки. – М.: Знание, 1983. – 246 с.
38. Поэт и слова. – М.: Наука, 1973. – 456 с.
39. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 89 б.
40. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2008. – 320 б.
41. Соссюр де Ф. Курс общей лингвистика. Труды по языкознанию. – М.: Наука, 1977. – 442 с.
42. Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. – М.: Наука, 1976. 308 с.
43. Туленов Ж., Гафуров З. Фалсафа. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991. – 384 б.
44. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. – 258 б.

45. Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложения. – М.: 1952.
46. Умурқулов Б. Бадиий адабиётда сўз. – Тошкент: Фан, 1993. – 131 б.
47. Умурқулов З. Эркин Аъзамнинг сўз қўллаш маҳорати. – Тошкент: Турон замин зиё. 2015. – 56 б.
48. Усмонов С. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1972. – 206 б.
49. Фалсафа. (Ўқув қўлланма) Э. Юсупов Таҳрири остида. – Тошкент: Шарқ, 1999. – 494 б.
50. Форобий. Рисолалар. Тошкент: Фан, 1975. – 143 б.
51. Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Логика. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – 345 б.
52. Черемисина М.И. Сравнительные конструкции русского языка. – Новосибирск: Наука, 1976. – 270 с.
53. Чейф У. Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс. 1975. – 431 с.
54. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова А., Ҳожиев А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 247 б.
55. Шарипов М., Файзихўжаева Д. Мантиқ. – Тошкент: Маърузалар матни, 2001. – 219 б.
56. Шомақсудов А. ва б. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – 246 б.
57. Якобсон Р. Работы по поэтике. – М.: Прогресс, 1987. – 464 с.
58. Языковые процессы современной русской художественной литературы. – М.: Наука, 1977.
59. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 10 том. – Тошкент, 2005. – 704 б.
60. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. – Тошкент: Фан, 1982. – 131 б.
61. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент: Фан, 1977. – 152 б.
62. Ғозиев Э. Тафаккур психологияси. – Тошкент: Фан, 1990. – 183 б.
63. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат нашриёти. 2002. – 168 б.

64. Yoʻldoshev M., Isoqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. – 111 б.

65. Falsafa asoslari. Masʼul muharrir. Q. Nazarov. – Toshkent: Oʻzbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2005. – 375 б.

66. Falsafa. M. Ahmedova tahriri ostida. – Toshkent: Oʻzbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2006. – 495 б.

67. Ivanov P., Zufarov M. Umumiy psixologiya. – Toshkent, 2008. – 480 б.

68. Nurmonov A. Lingvistik tadqiqotlar metodologiyasi va metodlari. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – 110 б.

69. Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yoʻnalishlari. – Toshkent: Taʼlim, 2009. – 158 б.

III. ДИССЕРТАЦИЯЛАР ВА ДИССЕРТАЦИЯ АВТОРЕФЕРАТЛАРИ

1. Анданиязова Д. Бадиий матнда ономистик бирликлар лингвопоэтикаси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация афтореферати. – Тошкент, 2017. – 48 б.

2. Давлатова Р. Пропозиция ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2009. – 135 б.

3. Жуманазарова Г. «Ширин билан Шакар» достонининг луғавий ва лингвопоэтик хусусиятлари: Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация афтореферати. – Тошкент, 2008. – 26 б.

4. Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли достонлари тилининг лингвопоэтикаси. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация афтореферати. – Тошкент, 2017. – 76 б.

5. Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати. («Кеча ва кундуз» романининг тили мисолида). Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2000. – 145 б.

6. Махмараимова Ш. Оламнинг миллий лисоний тасвирида теоморфик метафоранинг когнитив аспекти. Филология

фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Қарши, 2018. – 168 б.

7. Мирзаев И. Проблемы лингвопоэтический интерпретации стихотворного текста. Автореф. дисс... филол. д-ри. Наук. – Ташкент, 1992. – 50 с.

8. Муҳаммаджонова Г. 80-йиллар охири 90-йиллар бошлари ўзбек шеъриятининг лингвопоэтик тадқиқи. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент, 2004. – 25 б.

9. Нормуродов Р. Шукур Холмирзаев асарларининг тил хусусиятлари. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент, 2000. – 25 б.

10. Тошхўжаева Ш. Эркин Аъзам асарлари лингвопоэтикаси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация афтореферати. – Тошкент, 2017. – 50 б.

11. Турдалиева Д. Ўзбек халқ мақолларининг лингвопоэтик хусусиятлари. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация афтореферати. – Қарши, 2019. – 49 б.

12. Умирова С. Ўзбек шеъриятида лингвистик воситалар ва поэтик индивидуаллик. (Усмон Азим шеърияти мисолида). Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Самарқанд, 2019. – 155 б.

13. Усмонов Ф. Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2020. – 57 б.

14. Худойберганова Д. Семантические и стилистические особенности конструкций уподобления в узбекском языке: Дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1989. – 119 б.

15. Худойберганова Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2015. – 240 б.

16. Хўжаева Д. Ўзбек тилида эпитет. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 1995. – 113 б.

17. Шодиева Д. Муҳаммад Юсуф шеърининг лингвопоэтикаси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент, 2007. – 25 б.

18. Шодмонова Д. Абдулла Орипов шеърининг лингвопоэтик хусусиятлари. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Қарши, 2019. – 52 б.

19. Якуббекова М. Ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари. Филология фанлари докторлигини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2005. – 237 б.

20. Қамбаров Ғ. Баҳо муносабати ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2008. – 117 б.

21. Қобулжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент, 2000. – 21 б.

IV. ЛУҒАТЛАР

1. Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013. – 318 б.

2. Фалсафа қомусий луғат. Масъул муҳаррир. Қ.Назаров. – Тошкент: Шарқ, 2004. – 496 б.

3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томлик. 1-том. – М.: Русский язык, 1981. – 632 б.

4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томлик. 2-том. – М.: Русский язык, 1981. – 717 б.

5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, бешинчи жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2008. – 591 б.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
ҚИЁС ТУШУНЧАСИ. ҚИЁСНИНГ ВУЖУДГА	
КЕЛИШИДАГИ ОМИЛЛАР	5
Қиёс – оламни идрок этишнинг муҳим усули	5
Қиёснинг тилшунослик жиҳатидан ўрганилиши	16
Қиёс ва унинг ифода асоси.....	24
Қиёс бадий матндаги муҳим лингвопоэтик	
восита сифатида	29
ЎЗБЕК ТИЛИДА СОФ ҚИЁС МУНОСАБАТИНИНГ	
ИФОДАЛАНИШИ.....	41
Соф қиёс ифодаловчи воситалар.....	41
Соф қиёс асосини ифодаловчи луғавий воситалар	48
Қиёсий ифоданинг вужудга келишида грамматик	
шаклларнинг ўрни	54
Соф қиёс ифодаланишининг синтактик имкониятлари ..	63
Соф қиёс элементлари семантикаси ва	
лингвопоэтикаси	70
ҚИЁС ЭЛЕМЕНТЛАРИ ЎРТАСИДАГИ МУНОСАБАТ ВА	
УНДА БАДИЙ-ЭСТЕТИК ҚИММАТНИНГ НАМОЁН	
БЎЛИШИ	82
Фарқловчи қиёс	82
Қиёс-ўхшатиш	88
Қиёс-метафора.....	97
Қиёс-эпитет.....	109
ХУЛОСА	117
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	120

ЗАФАР УМУРҚУЛОВ

**БАДИИЙ МАТНДА
ҚИЁС ВА УНИНГ
ЛИНГВОПОЭТИКАСИ**

Муҳаррир:

Шахзода Ҳакимова

Техник муҳаррир:

Файзулло Азизов

Дизайнер:

Василий Бурцев

“Muharrir nashriyoti”

6068

Теришга 2021 йил 11 ноябрда берилди.

Босишга 2021 йил 22 декабрда рухсат этилди.

Бичими: 84x108 1/32 «PT Serif» гарнитурасида
офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.

4 шарт. б.т. 6,52 ҳисоб нашр. таб.

Адади 300 нусха. 151-сон буюртма.

“Муҳаррир нашриёти” матбаа бўлимида чоп этилди.
100011, Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, 20^А-мавзеи,
Сўгалли ота кўчаси, 5-уй. E-mail: muharrir@list.ru

ЗАФАР УМУРҚУЛОВ

БАДИИЙ МАТНДА
ҚИЁС ВА УНИНГ
ЛИНГВОПОЭТИКАСИ

ISBN 978-9943-7731-5-8

9 789943 773158